

Dubbel Divers.

Routeplanner voor het omgaan met seksuele diversiteit en cultuurverschillen in onderwijs en hulpverlening

Coming-out und Identitäten

Aspetti psicologici e relativi alla salute

Verschiedene Lebensformen

Theorie
Begrippenlijst
Literatuur
Adressen
9 routekaarten

Histoire et culture

Lesbisch en homospecifieke hulpverlening

Sexualités

La comunità lesbica e gay

Beziehungen

Religie

empowerment
lifestyle services

ProChoix

Ministerium
für Gesundheit, Soziales,
Frauen und Familie des
Landes Nordrhein-Westfalen

Colofon

Dubbel Divers.
Routeplanner voor het omgaan met seksuele diversiteit en cultuurverschillen in onderwijs en hulpverlening

Uitgegeven door

Ministerie voor Gezondheid, Sociale Zaken, Vrouwen en Familie, van de deelstaat Noordrijn-Westfalen, D-40219 Düsseldorf

Internetversie

www.diversity-in-europe.org

Auteurs

Pascal Belling, Flora Bolter, Peter Dankmeijer, Martin Enders, Margherita Graglia, Karen Kraan, Stefan Timmermanns, Wolfgang Wilhelm

Verhalen

Adriana Stern

Evaluatie

Floor Bakker, Ine Vanwesenbeeck (Rutgers Nisso Groep)

Vormgeving

Giffhorn Design, Wuppertal

Druk

Ley & Wiegandt, Wuppertal

Alle rechten van deze publicatie zijn voorbehouden. Overnemen of hergebruiken, geheel of gedeeltelijk, alleen toegestaan met bronvermelding.

Tot stand gekomen met behulp van het actieprogramma van de Europese Gemeenschap ter bestrijding van discriminatie.

Düsseldorf, Augustus 2004

empowerment
lifestyle services

2	Inleiding
2	Voor wie is dit handboek bedoeld?
2	Behoeftepeiling
3	Wat ging eraan vooraf?
5	Wie hebben deze handleiding geschreven?
6	Dankwoord
7	Over het werken met deze handleiding
11	Theoretische achtergrond
11	Enkele begrippen
15	Hoe werkt discriminatie?
18	Hoe kunnen we discriminatie aanpakken?
24	Begrippenlijst
34	Adressen
40	Meer lezen, zien of browsen
	Routeplanner
	1 Coming out en identiteit
	2 Relaties
	3 Leefstijlen
	4 Gezondheid en psychosociale problemen
	5 Lesbisch en homospecifieke hulpverlening
	6 Seksualiteit
	7 Subculturen
	8 Geschiedenis en cultuur
	9 Religie

Inleiding

Voor wie is dit handboek bedoeld?

We hebben deze handleiding ontwikkeld als hulpmiddel in de strijd tegen discriminatie onder jongeren. Naast richtlijnen en adviezen biedt hij een aantal methodes en tips voor gebruik in het onderwijs en de hulpverlening. We richten ons op discriminatie op grond van seksuele voorkeur en etnische afkomst. Aan de basis van beide vormen van discriminatie ligt de angst voor het 'andere', of alles wat 'vreemd' of 'abnormaal' is. We besteden ook aandacht aan de problematiek van dubbele discriminatie; het verschijnsel dat personen zowel vanwege hun etnische afkomst als vanwege hun seksuele voorkeur worden gediscrimineerd.

Hoewel we ons uiteindelijk willen richten op scholieren en jongeren, is de handleiding gemaakt voor gebruik door voorlichters, docenten, leerlingenbegeleiders en psychosociale hulpverleners. Juist deze professionals en vrijwilligers moeten goede instrumenten hebben om met jongeren om te gaan. In hun werksituaties in scholen en in de gezondheidszorg moeten zij in staat worden gesteld om op xenofobe en homofobe uitspraken en gedrag te reageren. Professionals en vrijwilligers zullen daarbij een balans moeten vinden tussen hun persoonlijke gevoelens en het op een professionele manier omgaan met jongeren.

De organisaties die deelnamen aan het TRIANGLE project (TRIANGLE: Transfer of Information Against the Discrimination of Gays and Lesbians) spanden zich in om een modulaire handleiding te ontwikkelen. We wilden dat de modules zowel theorie als methodieken en inspiratie voor zelfreflectie bevatten.

Behoeftetepeiling

Om een gebruiksvriendelijk product te ontwikkelen, hebben de TRIANGLE-partners onderzocht waar behoefte aan was. In 2002 hebben 377 medewerkers uit het onderwijs, voorlichtingsgroepen en de jeugdhulpverlening in Oostenrijk, Duitsland, Italië en Nederland een vragenlijst ingevuld waarin werd gevraagd wat zij nodig hadden om discriminatie in scholen en hulpverleningsinstellingen te bestrijden.

Docenten gaven als hoofdprobleem aan dat jongeren niet bereid zijn op een open manier over homoseksualiteit te praten en dat veel scholieren beledigend of agressief naar homoseksuele jongeren zijn.

Docenten en jeugdhulpverleners stelden meer informatie nodig te hebben, vooral over didactische aspecten en praktische methodes. Van de respondenten wilde 65% weten hoe ze in de klas of in andere groepen met jongeren het thema seksualiteit kunnen behandelen. Van alle respondenten wilde 53% advies over hoe ze met negatief gedrag naar homo's in de klas kunnen omgaan. En 46% van de ondervraagden antwoordde dat ze niet wisten hoe ze lesbische en homoseksuele leerlingen of cliënten het best konden helpen.

Psychosociale hulpverleners die met lesbische vrouwen en homoseksuele mannen werken, gaven aan een gebrek aan vertrouwen te hebben in hun eigen kennis over homoseksualiteit bij culturele en etnische minderheden (91%). Bovendien stelden de hulpverleners dat ze het moeilijk vonden om problemen die met homoseksuele, biseksuele of lesbische voorkeur te maken hebben op een adequate manier te herkennen. De hulpverleners hadden behoefte aan informatie over het coming out proces (61%). Ze wilden vooral weten hoe zij tijdens sessies met cliënten met het onderwerp homoseksualiteit moesten omgaan.

De TRIANGLE-partners hopen dat deze handleiding eraan bijdraagt dat voorlichters, docenten en hulpverleners zich beter in staat voelen om op een professionele manier discriminatie aan te pakken in hun lessen en sessies.

De handleiding is gebaseerd op de kennis en de ervaring van vele vakmensen. We hopen dat hij u helpt om de angst voor het 'andere' onder jongeren beter te herkennen en te begrijpen, zodat u op basis daarvan discriminatie kunt helpen voorkomen of tegen te gaan. Een wezenlijk onderdeel van dit proces is natuurlijk dat de betrokken jongeren en ouders hun eigen opvattingen en gedrag tijdens dit proces onder de loep nemen. De adviezen en tips in dit handboek bieden daarvoor ruimschoots de mogelijkheid.

Wat ging eraan vooraf?

In november 2000 heeft de Europese Raad een besluit goedgekeurd om een *Actieprogramma ter bestrijding van discriminatie* op te zetten. Met dit programma worden projecten gestimuleerd die discriminatie bestrijden op grond van etnische afkomst, religie, handicap, leeftijd en seksuele voorkeur. Daarbij streeft de Europese gemeenschap drie doelstellingen na:

- meer begrip kweken voor problemen die voortkomen uit discriminatie;
- het vergroten van de mogelijkheden om discriminatie te voorkomen en tegen te gaan;
- het stimuleren en verspreiden van de waarden en de praktijken waarop de strijd tegen discriminatie is gebaseerd.

Het actieprogramma geeft organisaties ook de mogelijkheid om hun aanpak te vergelijken met ervaringen in andere delen van de Europese Gemeenschap en om samen te werken met andere Europese organisaties. Op basis hiervan is een ministerie van de deelstaat Noordrijn-Westfalen samen met het Weense Antidiscriminatie-instituut met een voorstel gekomen voor een internationale uitwisseling van ervaringen. Hieruit kwam uiteindelijk het TRIANGLE-project voort. De partners die aan dit project deelnemen, zijn afkomstig uit vijf landen: Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Italië en Nederland. Deelnemende organisaties zijn:

Ministerium für Gesundheit, Soziales, Frauen und Familie des Landes Nordrhein-Westfalen
Fürstenwall 25, D – 40219 Düsseldorf, Duitsland
www.mgsff.nrw.de

Arcigay Nazionale
via Don Minzoni 18, I – 40121 Bologna, Italië
www.arcigay.it

Empowerment Lifestyle Services
Vinkenstraat 116 A, NL – 1013 JV Amsterdam, Nederland
www.empower-ls.com

ProChoix
177, avenue Ledru-Rollin, F – 75011 Paris, Frankrijk
www.prochoix.org

Rutgers Nisso Groep
Oudenoord 176-178, NL-3506 GA Utrecht, Nederland
www.rng.nl

SchLau NRW – Schwul Lesbische Aufklärung in NRW
c/o Jugendnetzwerk Lambda NRW e. V., Wilhelmstraße 67,
D – 52070 Aken, Duitsland
www.schlau-nrw.de

Schorer Stichting
Postbus 15830, NL – 1001 NH Amsterdam, Nederland
www.schorer.nl

Wiener Antidiskriminierungsstelle für Gleichgeschlechtliche Lebensweisen
Friedrich Schmidt Platz 3, A – 1082 Wenen, Oostenrijk
www.queer.wien.at

Deze organisaties hebben om diverse redenen besloten aan het TRIANGLE-project mee te werken. Nog steeds staan lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen in Europa regelmatig bloot aan discriminatie. Veel Europese mannen en vrouwen beschouwen het nog altijd als 'natuurlijk' en 'gerechtvaardigd' om homoseksuele mannen en lesbische vrouwen te negeren, uit te schelden of te intimideren. Europese samenlevingen beschouwen het doorgaans als vanzelfsprekend dat 'iedereen' heteroseksueel is. Veel wetten en bepalingen in Europa zijn discriminerend en voorzien niet in dezelfde rechten voor heteroseksuelen en homoseksuelen. In grote delen van Europa stigmatiseert de bevolking lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen door negatieve opvattingen en gedrag. Deze vormen van discriminatie hebben veel invloed op het dagelijkse leven van de betrokkenen. Meestal durven lesbische vrouwen en homoseksuele mannen elkaar niet eens in het openbaar aan te raken, iets wat voor hetero's heel gewoon is. In elke sociale situatie moeten ze beslissen of ze toegeven, verdedigen of ontkennen dat ze lesbisch, homo, of biseksueel zijn. Elke beslissing om hier open over te zijn, brengt risico's met zich mee: het risico om te worden gemeden, je baan te verliezen, uitgescholden te worden, geïntimideerd of zelfs mishandeld.

De partners van het TRIANGLE-project constateerden dat aan de ene kant de situatie van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen verbetert. Het bewustzijn neemt in vele landen toe, mede dankzij maatregelen voor de bestrijding van discriminatie op Europees niveau. Aan de andere kant zijn er echter ontwikkelingen in negatieve zin. De recente vrees voor internationaal terrorisme en fundamentalisme voeden al bestaande gevoelens van vreemdelingenhaat en weerzin tegen de islam. De groei van de immigratie naar Europa heeft tot meer multi-etnische samenlevingen geleid. De integratie van nieuwe bevolkingsgroepen en nieuwe ideeën gaat dikwijls gepaard met problemen. Er zijn spanningen tussen autochtone Europeanen en nieuwkomers. De relatief recente tolerante houding van veel Europeanen naar homoseksuele mannen en lesbische vrouwen wordt meestal niet gedeeld door nieuwkomers, vooral niet in de eerste generatie na de immigratie. Migranten uit maatschappijen met traditionele culturen, die een fundamentalistisch religieuze houding meebrengen, hebben vaak grote moeite om mensen te accepteren die hun homoseksualiteit openlijk uitdragen. Een aantal islamitische en christelijke religieuze en culturele leiders bestempelen homoseksualiteit regelmatig als een bedreiging voor de maatschappij. Veel jonge aanhangers van dergelijke leiders zien dit als een vrijbrief voor respectloos gedrag of zelfs geweld tegen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen.

Jonge immigranten die zelf biseksuele, lesbische of homoseksuele gevoelens ervaren, kunnen het gevoel krijgen dat zij tussen twee culturen vallen. Sommigen voelen zich prettig bij hun nieuwe leven. Anderen voelen zich niet thuis in de merendeels autochtone homo- en lesbische subculturen en voelen zich ook niet meer geheel op hun gemak bij (heteroseksuele) leeftijdgenoten uit hun eigen cultuur. Europese multi-etnische maatschappijen moeten daarom rekening houden met een aantal ingewikkelde problemen met betrekking tot homoseksualiteit, leefstijl, religie en cultuur. Deze problemen komen het duidelijkst naar voren in het onderwijs en binnen de psychosociale hulpverlening. De partners van het TRIANGLE-project hebben besloten om een bijdrage te leveren aan de oplossing van deze knelpunten. Dat doen we door professionals en vrijwilligers die in deze sectoren werken te ondersteunen met een aantal tips en methodische suggesties.

Wie hebben deze handleiding geschreven?

De auteurs van deze handleiding komen uit verschillende organisaties en landen. Het zijn deskundigen op het gebied van antidiscriminatie, seksuele voorlichting, hulpverlening, intercultureel onderwijs en onderzoek naar seksualiteit.

Dr. Pascal Belling studeerde Literaire Kritiek en Vergelijkende Studies. Hij werkt als senior programmaleider voor het ministerie voor Gezondheid, Sociale Zaken, Vrouwen en Familie van de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen en is verantwoordelijk voor antidiscriminatie- en diversiteitsbeleid.

Dr. Flora Bolter is onderzoeker in de sociale wetenschappen en is sinds 2001 lid van de adviesraad van ProChoix, een Franse organisatie die zich met de bestrijding van racisme, homodiscriminatie en antisemitisme bezighoudt.

Peter Dankmeijer is coördinator van Empowerment Lifestyle Services, een Nederlands adviesbureau dat zich richt op de bevordering van tolerantie en goede omgangsvormen in scholen en in voorlichting. Daarbij ligt de nadruk op homoseksualiteit. Hij ontwikkelt lesmateriaal, informatie voor voorlichters en adviseert schoolondersteuningsinstellingen over schoolbeleid.

Martin Enders is onderwijskundige en werkt sinds 1999 als hulpverlener in het homo en lesbisch centrum KCM in Münster. Sinds 2002 is hij daarnaast voorlichter bij SchLAu NRW, een overkoepelend orgaan dat vrijwilligers in lokale voorlichtingsgroepen over homoseksualiteit ondersteunt. Vanuit deze functie coördineert hij het homo- en lesbische project 'Andersrum Aufgeklärt' ('Anders Voorgelicht') in Münster.

Margherita Graglia is psycholoog. Zij is verantwoordelijk voor de homo en lesbische hulpverlening in Reggio Emilia (Italië). Daarnaast is zij actief in Arcigay Nazionale, de Italiaanse organisatie voor de emancipatie van homomannen en lesbische vrouwen. In ArciGay werkt zij als trainer en daarnaast is zij als adviseur betrokken bij diverse projecten over onderwijs, voorlichting en diversiteit.

Karen Kraan is pedagoog gespecialiseerd in leer- en gedragsproblemen. Zij werkt bij de Schorerstichting, een Nederlandse organisatie voor de verbetering van de gezondheid en het welzijn van homomannen, lesbische vrouwen en biseksuelen. Zij is daar programmacoördinator, trainer, materiaalontwikkelaar en adviseur rond hiv/soa, seksuele identiteit en seksuele diversiteit.

Adriana Stern is auteur en schrijft boeken voor kinderen en tieners. Zij schreef de korte verhalen in deze handleiding. De voornaamste thema's in haar werk zijn het joodse leven in Duitsland, de schending van de rechten van kinderen, antisemitisme, racisme en homoseksualiteit. Zij publiceert regelmatig sinds 1993 (bijvoorbeeld de romans Pias en Labyrinth).

Dr. Stefan Timmermanns is onderzoeker en een expert in seksuele voorlichting. Hij is bestuurslid van de Duitse Vereniging voor Seksuele Voorlichting (GSP) en de coördinator van het TRIANGLE-project.

Wolfgang Wilhelm is beleidsmedewerker antidiscriminatie bij de gemeente Wenen. Hij werkte eerder in de preventie, hulpverlening en onderzoek op de gebieden van aids and handicap. Hij deed ook pedagogisch werk met jongeren via drama. Daarnaast is hij freelance mediator, trainer, supervisor en coach.

De Rutgers Nisso Groep (landelijk kenniscentrum seksualiteit) heeft tijdens het project van TRIANGLE twee keer een onderzoek uitgevoerd. De eerste keer, aan het begin van het project, werd gekeken naar de behoeften van de doelgroep met betrekking tot het beoogde product. De tweede keer, toen de proefversie van de handleiding klaar was, vond er een evaluatie van de handleiding plaats. Het onderzoek werd gedaan door dr. Floor Bakker en dr. Ine Vanwesenbeeck. Floor Bakker is senior onderzoeker bij de Rutgers Nisso Groep. Haar expertise betreft homoseksualiteit, seksuele voorlichting en soa/hiv-preventie. Ine Vanwesenbeeck is hoofd onderzoek van de Rutgers Nisso Groep. Zij heeft een brede ervaring in onderzoek en management van onderzoek naar seksuele en reproductieve gezondheid.

Dankwoord

We willen iedereen bedanken die een bijdrage aan onze handleiding geleverd heeft. Onze bijzondere dank gaat naar Markus Chmielorz en Jürgen Wenke van Rosa Strippe voor de hulpverleningsmethoden in hoofdstuk 2 en 6, evenals naar Gea Zijlstra voor haar onmisbare bijdragen aan hoofdstuk 9. Een speciaal dankwoord richten we tot Adriana Stern, dit voor haar verhalen in elk hoofdstuk. We danken prof. dr. Georg Auernheimer (Universiteit van Keulen) en prof. dr. Uwe Sielert (Universiteit van Kiel) voor hun deskundige commentaar, Lela Lähnemann en Lüder Tietz voor hun uitgebreide feedback, Monica Luci, Mike Breitbart, Soizick Jaffré en Christoph Singelstein voor hun deskundige bijdragen aan hoofdstuk 8 en 9.

Wij bedanken verder alle deelnemers aan het project, alle deskundigen in de linkage boards die ons hebben bijgestaan in elke land en iedereen die heeft meegewerkt aan het tot stand brengen van deze handleiding.

Over het werken met deze handleiding

De handleiding bestaat uit een negental *routeplanners* en twee brochures. De brochure die u nu leest, bevat de introductie en het theoriegedeelte. De tweede brochure is een appendix met de bibliografie, met adressen en een woordenlijst.

In de routeplanners vindt u meer gedetailleerde informatie over negen specifieke onderwerpen die met homoseksualiteit, etniciteit en cultuur te maken hebben. Elke routeplanner is onderverdeeld in vijf standaard paragrafen, die elk dubbel worden behandeld: éénmaal speciaal gericht op docenten en voorlichters en éénmaal speciaal gericht op leerlingbegeleiders en hulpverleners. In de onderwijsgedeeltes verwijzen we soms ook naar de hulpverlenergedeeltes en andersom. Deze aanpak gaat uit van een verschil tussen onderwijs en hulpverlening, maar biedt tegelijkertijd ruimte voor het uitwisselen van kennis die zowel voor persoonlijke begeleiding als voor educatie nuttig is. Educatie en hulpverlening kennen hun eigen nadruk in kennis en expertise. Een hulpverlener zal meer individuele hulp kunnen bieden en mogelijk op de langere termijn kunnen werken. Docenten en voorlichters hebben meer ervaring met het acuut aanpakken van een bepaald probleem of het bespreken ervan in een klas. Beide groepen kunnen van elkaar leren en met de routeplanners willen we dit stimuleren. Deze integratie van kennis draagt ook bij aan het huidige streven om onderwijs en hulpverlening zoveel mogelijk op elkaar aan te laten sluiten.

Het gebruik van de 'routeplanners'

De routeplanners moeten u helpen om snel inzicht te krijgen in hoe u kunt omgaan met een bepaald thema. We hebben de routeplanners elk een nummer gegeven, maar u kunt zelf beslissen waar u wilt beginnen. We hebben elke routeplanner zo geschreven dat u onafhankelijk van elkaar kunt lezen. Dat heeft wel het kleine nadeel dat als ze allemaal van begin tot eind leest, u zult merken dat sommige informatie in verschillende routeplanners wordt herhaald.

'Het verhaal'

Verhalen spelen in ons leven een belangrijke rol. Al in onze vroege kinderjaren genieten we van verhaaltjes of sprookjes. In het theater, in de bioscoop, in de rubrieken voor lezersbrieven in de krant, bijna overal worden verhalen over het leven van verschillende mensen, hun voorspoed en hun tegenspoed verteld. Misschien hebben we een liefde voor verhalen omdat ze ons op een persoonlijke en intieme manier raken.

Kinderen worden stil en vol aandacht als de docent of voorlichter een verhaal begint te vertellen. Het is alsof ze intuïtief hopen antwoorden op hun eigen levensvragen te vinden: waar kom ik vandaan, waar ga ik naar toe en wat moet ik doen? Onze fantasie wordt bij het luisteren naar verhalen gestimuleerd. Soms lijden we met de figuren mee alsof we hun gevoelens zelf meemaken

De handleiding maakt gebruik van deze associatieve en persoonlijke werking van verhalen. Elke routeplanner begint met een verhaalfragment, dat doorloopt tussen de informatieve teksten. De verhalen – van jongeren zelf – in elke routeplanner vormen een rode lijn en vormen gezamenlijk ook min of meer één Europees verhaal.

We willen door het vertellen van deze verhalen bij de lezer een diepere verbinding met de verschillende thema's tot stand brengen. Discriminatie is immers niet alleen een abstract begrip. Het is voor velen van ons een aspect van ons dagelijks leven. We kunnen ons niet altijd voorstellen wat iemand ervaart, wat zij voelt of waarvan hij droomt. Dat verandert echter als we het concrete verhaal van mensen horen en de wereld door hun ogen kunnen zien. We voelen dan met ze mee en we kunnen hun problemen beter begrijpen. Misschien kunnen de verhalen in deze handleiding ervoor zorgen dat homoseksuelen en etnische minderheden minder onbekend en vreemd worden voor heteroseksuelen en

autochtone Europeanen. Misschien leidt dat er uiteindelijk toe dat we elkaar meer gelijk behandelen en elkaar meer sociaal ondersteunen.

Als u docent, voorlichter, leerlingenbegeleider of hulpverlener bent, dan kunt u een of meer verhalen als uitgangspunt nemen voor discussies over discriminatie met jongeren. Dat is de meest eenvoudige manier om direct of juist indirect over de verborgen angsten van mensen te praten. Angsten zijn volgens ons namelijk vaak de onderliggende reden voor discriminatie. Voor het bestrijden van discriminatie is het niet genoeg om mee te leven met de slachtoffers. Het is essentieel dat we ook met onze eigen angsten leren omgaan. Dan hebben we het over de vrees dat we niet aan bepaalde normen van onze maatschappij zullen voldoen en over de angst om uitgesloten of gekwetst te worden. Het leren omgaan met onze eigen gevoelens daarover is niet altijd zo gemakkelijk. Hoe staat u tegenover mensen die sterk van u verschillen? Wanneer gaat het voor u over de grens? Soms moeten we leren accepteren en zelfs respecteren dat mensen anders zijn!

‘Het kader’

In het midden van elke routeplanner vindt u een centrale paragraaf ‘Het kader’ die zowel voor educatie als voor hulpverlening is bedoeld. In deze paragraaf krijgt u een introductie op het thema van het hoofdstuk. ‘Het kader’ begint steeds met een korte inleiding onder de subtitel ‘Ten eerste’, daarna volgt een deel ‘Basisinformatie’ waarin we een korte analyse geven van de problemen die u kunt tegenkomen binnen het onderwijs of de hulpverlening. In het laatste deel ‘Wat betekent dit voor mij’ reiken wij u enkele tips aan voor hoe u knelpunten rond een bepaald thema kunt aanpakken. In dit deel zijn dat meer algemene strategieën die u zowel in uw professionele context en misschien ook in uw privé-leven kunt toepassen.

‘Sta even stil bij’

Educatie en hulpverlening rond homoseksualiteit, etniciteit en cultuur zijn sterk verbonden met uw persoonlijke opinies, ervaringen en waarden over deze thema’s. Daarom is het noodzakelijk dat u als deskundige uw eigen opvattingen en normen onder de loep neemt vóórdat u met jongeren in discussie gaat. In een professionele benadering van leerlingen of cliënten, moeten uw persoonlijke opvattingen evenwichtig zijn geïntegreerd. Als u zich van uw eigen opvattingen onvoldoende bewust bent, is de kans groot dat deze op een oneigenlijke manier gaan doorwerken in uw onderwijs of in uw hulpverlening. Daarbij is het vooral belangrijk uw eigen ervaringen niet op anderen te projecteren. Ervaringen en gevoelens van anderen kunnen uw persoonlijke herinneringen aan overeenkomstige situaties naar boven halen. Dergelijke herinneringen kunnen een les of sessie ongemerkt beïnvloeden. Hoe u mogelijke oplossingen aanbiedt of raad geeft, wordt dan misschien meer beïnvloed door uw eigen overwegingen dan door de belangen van de jongeren die u begeleidt.

In deze paragraaf van de routeplanners stellen wij u een paar vragen om u te helpen uw eigen opvattingen duidelijk te krijgen. Hoe zijn uw eigen opvattingen rond thema’s als relaties, religie, seksualiteit, leefstijlen en cultuur tot stand gekomen? Hoe liggen die opvattingen ten grondslag aan uw huidige keuzes? Dat inzicht is doorslaggevend voor uw omgang met ervaringen en problemen van uw leerlingen en cliënten.

‘Tips voor het onderwijs’

Praktische werkvormen zijn belangrijke hulpmiddelen in de klas. In deze handleiding zijn zowel werkvormen als simpele tips voor het dagelijkse werk van docenten en voorlichters opgenomen. Elke werkvorm heeft een vaste structuur. We geven het ‘doel’ van de oefening kort weer. Dan beschrijven we de ‘aanpak’ zelf. Aan het eind geven we dan nog een kritische noot in ‘let op’. Dit deel is bedoeld om u te wijzen op de essentie van de werkvorm of op speciale aandachtspunten tijdens de oefening.

Voordat u begint met het toepassen van deze werkvormen, willen we u op een aantal punten wijzen.

- Behandel een bijzonder persoonlijk thema (zoals seksuele voorkeur) liever niet in één uur, maar probeer de discussie over enkele lessen te verdelen. Jongeren hebben tijd nodig om nieuwe informatie te verwerken. Door meerdere lessen te gebruiken, kunnen ze in de volgende les nog vragen stellen. Misschien kunt u met uw collega’s een aantal lessen geven over liefde en seksualiteit. Probeer hierbij het onderwerp homoseksualiteit integraal mee te nemen door het niet als aparte les te behandelen. Dan doet u niet alsof het iets ‘heel anders’ is dan heteroseksualiteit. Als u over liefde en relaties discussieert, kunt u ook voorbeelden vragen en geven van twee mannen of twee vrouwen.
- Vraag om persoonlijke ervaringen van tieners over lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en uit verschillende culturen. Wat weten ze over deze thema’s? Welke ervaringen hebben vanuit verschillende culturen of met lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen opgedaan?
- Onderschat nooit de kennis van kinderen of tieners. Ook jonge kinderen hebben toegang tot televisie, films en internet. Zulke kennis is overigens niet altijd betrouwbaar. De media en hun vriendenkring propageren vaak diverse stereotypen over homoseksuelen en migranten. Jongeren bouwen in zulke gevallen mythes op om de hiaten in hun kennis voor zichzelf en anderen te verklaren. Daardoor is hun beeld van ‘verschillen tussen mensen’ niet volledig. Probeer ze bij het ordenen van hun fragmentarische kennis te helpen en biedt ze nieuwe en genuanceerde informatie. De mythes dat men lesbisch of homoseksueel kan worden door onderling masturberen of door het aanraken van partners van hetzelfde geslacht bestaan nog steeds. Zulke verhalen veroorzaken soms een irreële, maar hevige angst onder jongeren.
- Overweeg eens om lesbische en homoseksuele voorlichters uit te nodigen en ze als ‘ervaringsdeskundigen’ aan de discussie deel te laten nemen. In de meeste Europese landen, ook in Nederland, bestaan voorlichtingsgroepen over homoseksualiteit. Dit zijn vrijwilligers van lokale lesbische en homo-organisaties die naar scholen of jongerencentra komen om met jongeren te praten.

‘Tips voor de hulpverlening’

In dit deel geven we u suggesties om jongeren met lesbische, homoseksuele, en biseksuele gevoelens te ondersteunen bij hun specifieke vragen en problemen. Hoewel er verschillende benaderingen in de hulpverlening bestaan, staat het belang van de relatie tussen hulpverlener en cliënt steeds centraal.

Om een effectieve relatie op te bouwen, moet u als hulpverlener uw eigen opvattingen over homoseksualiteit duidelijk hebben. Het is goed dat u uzelf enkele vragen stelt om zich van uw eigen standpunten bewust te zijn. Het is belangrijk dat u de cliënt geen negatieve boodschappen geeft. Zulke negatieve signalen geeft men vooral via non-verbale communicatie. Het is soms moeilijk om oordelen die u op die manier wellicht onbewust communiceert, te herkennen. Zelfs in een omgeving waar homoseksualiteit niet langer als ziekte of als normafwijkend gedrag wordt beschouwd, kan dit soort ‘dubbele boodschappen’ voorkomen. Het is daarom goed als u als hulpverlener stilstaat bij een aantal zaken: (dit is geen absolute lijst).

- Schrijf de problemen van een cliënt niet automatisch aan zijn of haar homoseksuele voorkeur toe.

- Denk eraan dat psychologische symptomen van een cliënt door zijn of haar eigen verinnerlijkte weerstand tegen homoseksualiteit kunnen worden beïnvloed.

- Houd rekening met de mogelijke gevolgen als een lesbische, homoseksuele of biseksuele jongere zijn of haar seksuele voorkeur toegeeft tegenover ouders, begeleiders of werkgevers.

- Houd rekening met de uitwerking van vooroordelen en discriminatie op het dagelijkse leven van lesbische meiden, homoseksuele jongens en biseksuele jongeren.

- Denk aan de mogelijke gevolgen van sociale stigma's van lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen uit etnische minderheden. Ze kunnen zowel het slachtoffer worden van discriminatie op grond van hun etnische afkomst als op grond van hun seksuele voorkeur.

Een ander aspect waarmee u rekening moet houden, is het Westerse gezichtspunt over hoe men volwassen wordt: wat het betekent, wanneer het begint, enzovoorts. Als een jonge cliënt met een niet Europese achtergrond onlangs naar een Westers land geëmigreerd is, is het nodig dat u als hulpverlener zich inspant om de culturele verwachtingen van deze jongens en meiden te begrijpen.

Theoretische achtergrond

In dit deel van deze brochure gaan we in op begrippen die we hanteren. Daarnaast geven we een schets van de theorieën waarop we deze handleiding hebben gebaseerd.

Enkele begrippen

Funcities van seksualiteit

In bijna alle culturen en landen in de wereld gaat men met seksualiteit verschillend om. Binnen seksuele voorlichting kan men ervoor kiezen aandacht te besteden aan diverse verschillende functies van seksualiteit:

- Seks verschaft lust

- Seks kan een relatie tussen twee mensen verdiepen; het is een code bij intieme communicatie

- Seksualiteit speelt een belangrijke rol in de vorming van onze identiteit; door seks bevestigen we onze identiteit als man of vrouw (en vervolgens bevestigen we anderen hierin)

- Seks kan ons leven verrijken op verschillende niveaus

- Seks is nodig voor het voortbestaan van de mens, maar een seksuele relatie bestaat meestal uit veel meer dan seks alleen. Een goede relatie kan resulteren in de geboorte van een kind, maar het kan ook leiden tot andere creatieve uitingen (een huis, een boek of een ander project).

Als deze functies van seksualiteit kunt u behandelen voor relaties tussen mannen en vrouwen, maar ook voor relaties tussen twee vrouwen of twee mannen.

Seksuele identiteiten

Naast leeftijd, etnische afkomst of sociale status, zijn sekse en seksualiteit onderdeel van een veelvoud aan aspecten die de identiteit van een persoon bepalen. Onze seksuele identiteit is een onderdeel van een basisnotie die we van onszelf hebben. Hoe zien we ons zelf als seksueel wezen en hoe willen we door anderen worden gezien? Dat wordt mede bepaald door onze biologische sekse-identiteit, onze psychologische sekse-identiteit, onze gender-identiteit en door de benoeming van onze seksuele voorkeur.

Het eerste begrip, biologische sekse-identiteit, houdt in dat iemand de lichamelijke kenmerken heeft van een meisje/vrouw of jongetje/man. Bij een of twee op de 2000 pasgeboren baby's kan het geslacht niet duidelijk worden bepaald. In deze gevallen spreken we van 'interseksualiteit'.

Het tweede begrip, psychologische sekse-identiteit, slaat op de innerlijke overtuiging van een persoon of hij of zij een vrouw is of een man, of beiden. Zo zijn er zogenoemde 'transgenders' die zichzelf niet als de ene of de andere sekse beschouwen. 'Transgenders' moeten we overigens niet verwarren met transseksuelen, die het gevoel hebben dat ze in het verkeerde lichaam zijn geboren. Sommige transseksuelen laten door een operatie en hormoonbehandeling hun biologische sekse in overeenstemming brengen met deze innerlijke identiteit.

Het derde begrip, gender-identiteit, slaat op de verschillende culturele en sociale normen en de verwachtingen van hoe mannen en vrouwen zich horen te gedragen in een cultuur of maatschappij. Deze cultureel bepaalde verwachtingen bepalen welk uiterlijk (kleding, haardracht, en dergelijke), lichaamstaal en gedrag worden beschouwd als 'vrouwelijk' of 'mannelijk' in een cultuur. Vroeger spraken we over 'rolpatronen'. Bij discriminatie van vrouwen gaat het bijna altijd om gender en niet zozeer om biologische of psychologische sekse-identiteit.

Met het vierde begrip, seksuele voorkeur, bedoelen we of iemand seksueel gericht is op vrouwen, mannen of beiden. Op zich staat onze seksuele voorkeur zelf los van onze biologische of psychologische sekse-identiteit of gender. In de praktijk wordt de beleving van seksuele voorkeur wel door onze biologische of psychologische sekse-identiteit en gender beïnvloed.

Biologische, psychologische sekse-identiteit, gender en seksuele voorkeur zijn geen statische concepten. Ze kunnen zich blijven ontwikkelen en veranderen. In elk tijdperk en in elke cultuur hebben mensen altijd een mening gehad over deze zaken.

Het ontstaan van de ‘homoseksueel’

Het indelen van mensen aan de hand van hun seksuele partners in hetero-, homo- en biseksueel is een cultureel en historisch fenomeen. Het is daarom niet ‘natuurlijk’ of ‘door God gegeven’. Vanuit dit oogpunt is het moeilijk om precies te bepalen wie hetero-, homo- of biseksueel is. Als een vrouw twaalf jaar een relatie met een vrouw heeft gehad en daarna met een man trouwt, is zij dan ineens heteroseksueel? Is een getrouwde man die als tiener regelmatig samen met een vriend masturbeerde, dus biseksueel?

Seksualiteit is veel meer dan ‘alleen’ de geslachtsdaad of een orgasme. Seksueel verlangen bij mensen is complex; iedereen heeft zijn of haar eigen ideeën over liefde en seks. Onze opvattingen worden voor een belangrijke deel bepaald door onze culturele achtergrond en opvoeding. Onze seksuele fantasieën kunnen sterk verschillen van onze werkelijke seksuele praktijk, van hoe we persoonlijk oordelen over seks en in hoeverre we ons zelf met bepaalde seksuele praktijken identificeren. Wat de maatschappij ziet als hetero, bi, lesbisch of homo, verschilt per individu. Dat kan men in principe niet generaliseren. Seks en verliefdheid onder mannen onderling en vrouwen onderling is van alle tijden en plaatsen. Maar dat werd vroeger niet bestempeld als lesbisch of homoseksueel omdat die termen relatief nieuw zijn.

De termen ‘homoseksueel’ en ‘heteroseksueel’ ontstonden rond 1860 en werden gebruikt om ‘medisch’ te verklaren dat ‘homoseksuelen’ afweken van wat als ‘gezond’ werd beschouwd. Vóór 1860 werd homoseksueel gedrag vooral als tijdelijk afwijkend en zondig gedrag beschouwd. De benoeming van ‘homoseksualiteit’ als persoonlijkheidsstructuur had grote invloed op voor mensen met homoseksuele of lesbische gevoelens. Een nieuwe soort, ‘de homoseksueel’, was ontstaan. Deze benoeming werd ingezet als controlemiddel en ‘homoseksuelen’ werden steeds meer vervolgd als verdorven personen. Aan de andere kant leidde deze benoeming ook tot een nieuw zelfbewustzijn onder de ‘homoseksuelen’ zelf. Sinds het eind van negentiende eeuw zijn er in Westerse landen verschillende bewegingen ontstaan die voor gelijke rechten streven voor lesbische, biseksuele en homoseksuele mensen.

Tegenwoordig is de manier waarop men in Europa tegen homoseksualiteit aankijkt meer positief. In een aantal landen (zoals België, Frankrijk, Duitsland, Nederland en de Scandinavische landen) hebben homoseksuelen en heteroseksuelen bijna dezelfde rechten, maar zelfs daar komt nog volop sociale discriminatie tegen homoseksualiteit voor.

Zelfbenoeming als homo, lesbisch of biseksueel

In de laatste tien tot twintig jaar hebben onderzoekers ontdekt dat openbare discussies over seksuele voorkeur jongeren steeds meer dwingt om zichzelf als hetero of homo te bestempelen. Het schijnt dat sommige jongeren, vooral jongens, zich distantiëren van contacten met homoseksuelen uit angst te worden gestigmatiseerd als lesbisch of homo. Dit geldt ook voor lesbische en homoseksuele tieners. Een duidelijke biseksuele identiteit, zoals volwassen biseksuelen die soms voor zichzelf definiëren, is nog niet aanwezig bij jongvolwassenen. Tieners ontwikkelen hun seksuele identiteit en voelen zich onzeker over allerlei aspecten daarvan. Daarom is het moeilijk om in deze ontwikkelfase over ‘biseksuele tieners’ te spreken. Daarom geven wij er de voorkeur aan om meer neutraal te spreken over ‘jonge mensen die zich (ook) aangetrokken voelen tot mensen van hetzelfde geslacht’. Maar het consequente gebruik van zo’n politiek correcte zinsnede zou in deze handleiding wel ten koste van het leesgemak gaan. Daarom, en om duidelijk te maken dat ook tieners best expliciet lesbisch of homo kunnen zijn, gebruiken we in de handleiding meestal de uitdrukking ‘lesbische en homojongeren’.

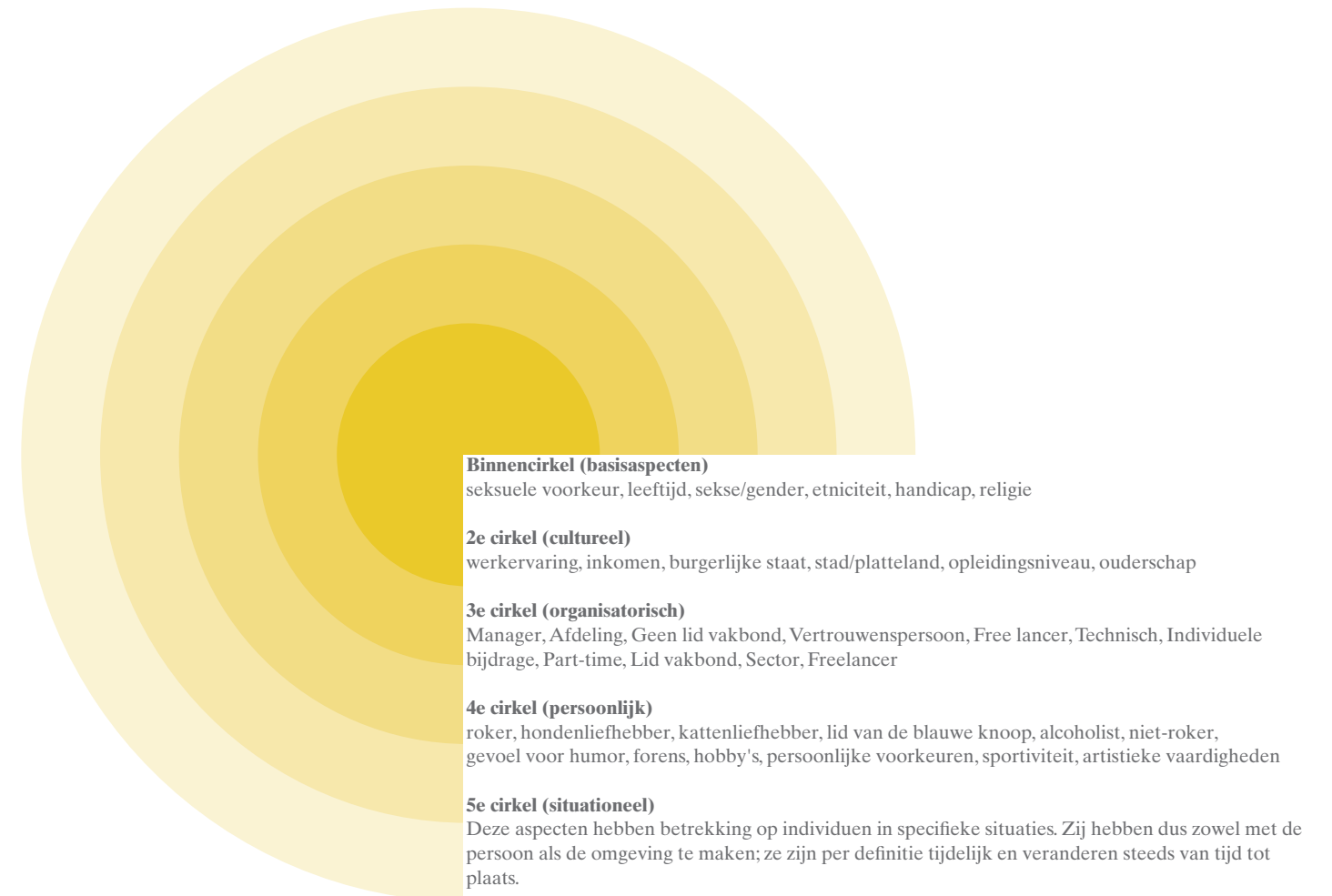
Recente studies naar seksualiteit tonen aan dat, hoewel de meeste mensen wel eens erotische gedachten of fantasieën over beide seksen hebben, slechts een minderheid naar deze verlangens durft te handelen. Alleen degenen die zulke gevoelens overwegend hebben, komen er uiteindelijk voor uit. Ondanks dat er indicaties zijn dat seksuele voorkeur flexibeler is dan velen denken, proberen we in Westerse culturen onszelf toch strak als hetero- of homoseksueel te classificeren.

Velen willen biseksualiteit niet apart benoemen. Een reden hiervoor is dat veel mensen het moeilijk vinden om een ‘tussenidentiteit’ te hebben. Een andere reden is dat homoseksuele contacten nog altijd worden gestigmatiseerd. Dat leidt tot angst, vooral bij tieners, die zich nog niet zo zeker voelen over hun eigen seksuele voorkeur.

Benoeming als etnische groep

Net als seksuele identiteit, gender en seksuele voorkeur, bevat etniciteit diverse aspecten. Ook de etnische identiteit van een individu is geen vaste definitie die van kinds af aan vaststaat, maar een concept dat in de loop der jaren kan veranderen, hoewel sommige aspecten hetzelfde kunnen blijven. Het opbouwen van een identiteit is niet alleen een individuele prestatie. We maken allemaal gebruik van traditionele voorbeelden en rolpatronen om ons aan te spiegelen en ons een identiteit aan te meten die bij ons past. Een identiteit is als een lappendeken. We kunnen daarom niet spreken van de essentie van Belgen, of van moslims, of van arbeiders, of van lesbische vrouwen. Hoe iemand zich gedraagt of waar hij of zij wil bijhoren, wordt niet bepaald door een enkel aspect van de persoonlijkheid, maar door diverse tegelijkertijd (zie figuur 1). Zo wordt het begrip ‘cultuur’ ook niet langer gezien als een statisch, homogeen, hermetisch en gesloten systeem.

Diversity – Dimensies van diversiteit

Wat is discriminatie?

In het dagelijkse leven leidt homofobie tot zowel juridische als sociale discriminatie. Juridische discriminatie is de ongelijke behandeling van homoseksuelen ten opzichte van heteroseksuelen in de regelgeving. Dat kan zijn in internationale afspraken, in landelijke of lokale wet- en regelgeving. Een bekend voorbeeld is het niet of niet volledig gelijk behandelen van partners van hetzelfde geslacht. Met sociale discriminatie bedoelen we ongelijke behandeling door instellingen, bedrijven, de media of personen onderling.

Met discriminatie bedoelen we dat een persoon of een groep personen anders wordt behandeld dan anderen. Gediscrimineerde mensen dragen een 'stigma'. 'Stigma' is een sociologische term voor een kenmerk dat iemand minder waard maakt in de ogen van anderen. Dergelijke stigma's zijn bijvoorbeeld sekse, ras, etnische achtergrond, religie, leeftijd, seksuele voorkeur en handicaps.

Binnen deze reeks van discriminatiegronden staan seksuele voorkeur en religie relatief op zichzelf, omdat die niet direct zichtbaar zijn. Iemand die zich voelt aangetrokken tot een seksegenoot moet dit eerst tonen om het stigma zichtbaar te maken. In de praktijk kunnen homoseksuele mannen en lesbische vrouwen discriminatie dus vermijden door hun gevoelens te verbergen. Daardoor werkt discriminatie op grond van seksuele voorkeur anders uit dan bijvoorbeeld discriminatie op grond van ras of leeftijd, omdat de dragers die stigma's niet kunnen verbergen.

Negatieve sociale attitudes ten opzichte van homoseksualiteit leiden ertoe dat veel homoseksuelen hun voorkeur in het dagelijks leven geheel of gedeeltelijk onzichtbaar maken. Veel lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen proberen negatieve reacties te vermijden door zich te gedragen volgens heteronormatieve verwachtingen. Dit noemen we aanpassing. Heteroseksuelen versterken dit door niet openlijk te praten over homoseksuele voorkeur of door het onderwerp in de taboesfeer te houden. Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen in deze sfeer durven vaak niet over hun partner te praten of openlijk hun affectie voor iemand te tonen uit angst voor negatieve reacties. Intolerante reacties kunnen in het ergste geval leiden tot het verliezen van een baan of een verstoorde relatie met familieleden. Die constante angst kan een druk leggen op homo- en lesbische liefdesrelaties en er zelfs toe leiden dat mensen uit elkaar gaan.

Net als lesbische vrouwen en homoseksuele mannen moeten etnische minderheden ook vechten tegen vooroordelen, omdat ze in de ogen van de meerderheid niet voldoen aan standaardnormen en conventies. Etnische minderheden worden veelal neergezet als criminelen die alleen maar willen profiteren van het gastland. homoseksuelen hebben ook last van zulke vooroordelen. Zo zouden lesbische vrouwen en homoseksuele mannen niet in staat zijn langdurige relaties te onderhouden, seksbelust zijn en niet in staat zijn om voor kinderen te zorgen. Mensen van etnische minderheden worden vooral gediscrimineerd op grond van hun culturele en uiterlijke kenmerken, zoals eetgewoontes en kleding. Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen worden vooral gediscrimineerd op grond van hun afwijkende partnerkeuze. Migranten die op mensen van dezelfde sekse vallen of daar seksuele relaties mee hebben, worden dubbel gediscrimineerd. Aan de ene kant ondervinden lesbische vrouwen en homoseksuele mannen vooroordelen van anderen en aan de andere kant bekritisieren hun families hun leefstijl omdat ze vinden dat homoseksualiteit niet verenigbaar is met hun traditie, cultuur of geloof.

Hoe werkt discriminatie?

Om deze vraag te beantwoorden, is het noodzakelijk om eerst een aantal begrippen en termen uit te leggen die essentieel zijn voor het inzicht in het discriminatieproces.

Racisme

Racisme is een ideologisch, structureel en historisch proces waarbij leden van een bepaald ras (bijvoorbeeld het Kaukasische of blanke ras) systematisch en opzettelijk, tot voordeel van de eigen soort, andere groepen benadeelt. Het benoemen van bevolkingsgroepen op basis van huidskleur, etnische afkomst of een niet-westerse nationaliteit wordt dan dus ingezet als instrument om anderen te benadelen. In de United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination is vastgelegd dat discriminatie tussen mensen op grond van ras, huidskleur of etnische afkomst een aantasting is van menselijke waardigheid. Zulke discriminatie wordt veroordeeld als een schending van mensenrechten en fundamentele vrijheden zoals die staan verkondigd in de Universal Declaration of Human Rights.

Om de leden van minderheidsgroeperingen die vooroordelen koesteren tegen leden van de meerderheidscultuur van het land waarin ze wonen 'racist' te noemen, is niet gerechtvaardigd. In dit geval leiden vooroordelen immers niet tot het verkrijgen van extra privileges of het onevenredig vergroten van macht.

Er is een verschil tussen 'alledaags' en 'institutioneel' racisme. Alledaags racisme is bijvoorbeeld het negeren van mensen met een andere culturele achtergrond of individuele benadeling bij het zoeken naar een woning. Institutioneel racisme slaat op structurele benadeling op de arbeidsmarkt door bestaande wetgeving.

Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen bevinden zich min of meer in dezelfde positie ten opzichte van de 'dominante cultuur' als etnische minderheden en migranten.

Homofobie en homo-negativiteit

Homofobie kan men definiëren als angst, aversie, intolerantie en haat tegen homoseksuele mannen, lesbische vrouwen en tegen hun leefstijl of subcultuur. Onderzoekers leggen het uit als een emotionele en irrationele houding: er zijn immers geen objectieve redenen om lesbische vrouwen, homoseksuele mannen of hun manier van leven te vrezen. Deze bevooroordeelde gevoelens voeden mythes, stereotypen, discriminatie en geweld tegenover mensen die homoseksueel of biseksueel zijn. Lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen die in een homovijandige omgeving leven, nemen deze negatieve stereotypen soms over. In zulke gevallen kunnen zij een laag zelfbeeld en gevoelens van zelfhaat ontwikkelen. Dit noemen we wel 'geïnternaliseerde homofobie'.

Sommige critici stellen dat het woord 'homofobie' problematisch is. De term 'fobie' verwijst naar een geestelijke stoornis en homovijandigheid is geen geestesziekte. Mensen met een klinische fobie (zoals claustrofobie of pleinvrees) proberen het onderwerp van hun angst te vermijden. Mensen die vijandig zijn tegenover homoseksuelen vermijden ze echter vaak niet, soms zoeken ze hen zelfs op. Mensen met een fobie willen daar graag vanaf komen, maar homovijandige mensen stellen vaak een eer in hun vooringenomenheid en keren zich actief tegen homoseksuelen. Homofobie of homovijandigheid blijkt eerder een sociaal fenomeen te zijn, dat geworteld is in culturele ideologieën en onderlinge relaties tussen groepen mensen.

Omdat discriminatie tegen lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen dus geen klinische fobie is, gebruiken sociale wetenschappers tegenwoordig liever de term 'homo-negativiteit' of 'seksueel bevooroordeeld'. Dit slaat op het totaal aan negatieve opvattingen, attitudes en gedrag tegen homoseksuelen. De meeste niet-wetenschappers, zoals docenten en hulpverleners, geven nog steeds de voorkeur aan de term 'homofobie' in de zin van 'homo-negativiteit'. De respondenten gaven in de evaluatie van het concept van deze handleiding ook de voorkeur aan het gebruik van het woord 'homofobie'. In deze handleiding zullen we daarom het woord homofobie in de betekenis van 'homo-negativiteit' gebruiken.

Hetero-normativiteit

Homofobie staat niet op zichzelf. De afweer tegen homoseksualiteit is een aspect van een breder complex van waarden en normen. Dit bredere complex noemen wij 'hetero-normativiteit'. Hetero-normativiteit is een set ideeën die weergeven hoe wij 'vanzelfsprekend' denken over hoe mensen functioneren en zich horen te gedragen. In die set zien we vier samenhangende verwachtingen rond seksuele gevoelens, sekse, relaties en hoe men kan omgaan met 'afwijkende' opvattingen.

Wat 'seksuele gevoelens' betreft, zullen de meeste mensen ervan uitgaan dat iemand hetero is. Wat 'sekse' betreft, zullen de meeste mensen ervan uitgaan dat iemand man is of vrouw en zich gedraagt volgens een bepaald rolpatroon. Bij het thema 'relaties' hopen de meeste mensen op een romantische, duurzame, monogame relatie en op gezinsvorming. In extreme gevallen geloven mensen soms zelfs dat seks er alleen is om kinderen te maken. Tenslotte zijn veel mensen bang voor gedragswijzen of ideeën die te veel afwijken van hun eigen referentiegroep. Te ver afwijkend gedrag of ideeën zijn al snel onacceptabel. Veel mensen zullen 'afwijkende' opvattingen of gedrag proberen te verdoezelen.

Als mensen niet aan deze verwachtingen voldoen, zorgt dat voor onzekerheid, wat kan leiden tot negatief en discriminerend gedrag.

Er bestaat een samenhang tussen hetero-normativiteit, homofobie en seksisme. Zo zullen de meeste mensen impliciet 'mannelijke' karaktertrekken hoger beoordelen dan 'vrouwelijke' (een vorm van seksisme). Mannen die 'vrouwelijke' trekjes vertonen (bijvoorbeeld sommige homomannen), zal men dan als 'verwijfd' beschouwen. In veel maatschappijen minacht men zulke 'verwijfde' mannen omdat zij hun 'mannelijke', 'sterke' positie vrijwillig opgeven. Lesbische vrouwen neemt men vaak op een dubbel niveau niet serieus: als vrouwen en als homoseksuelen.

Er is dus duidelijk een link tussen hetero-normativiteit en homofobie. Homofobie maakt deel uit van een sociaal en ideologisch perspectief dat uitgaat van speciale vormen van rolpatronen, van normen voor relaties en voor sociale organisatie. Dit kader wordt ook wel 'de norm van heteroseksualiteit' genoemd, omdat er blijkbaar een norm is die traditionele heteroseksuele relaties als de hoogst gewaardeerde leefwijze veronderstelt.

Ook heteroseksuelen lijden onder de nadelige gevolgen van hetero-normativiteit. Zij worden immers ook gereduceerd tot stereotype rolmodellen. Dit kan leiden tot conflicten bij de taakverdeling in een relatie (bijvoorbeeld als het gaat om het huishouden of het kiezen voor een baan). Het voldoen aan een norm zorgt voor druk en weerhoudt mensen ervan hun capaciteiten en persoonlijkheid volledig te ontwikkelen.

Mensen hebben behoefte aan een duidelijk beeld van zichzelf en van anderen en willen graag geaccepteerd worden. Een belangrijke factor bij het ontstaan van intolerantie is dat mensen bang zijn hun sociaal geaccepteerde identiteit en status kwijt te raken. Deze onzekerheid kan ertoe leiden dat ze vasthouden aan een star beeld van identiteit en normen. Om zichzelf en anderen ervan te verzekeren dat de eigen identiteit de beste is, zullen mensen iemand die niet aan die norm voldoet, straffen en allerlei twijfelachtig gedrag en eigenschappen aan de 'afwijkenden' toeschrijven. Veel actuele etnische spanningen kunnen ook op deze manier worden verklaard.

Vormen van homofobie

Negatief of discriminerend gedrag heeft een aantal gradaties:

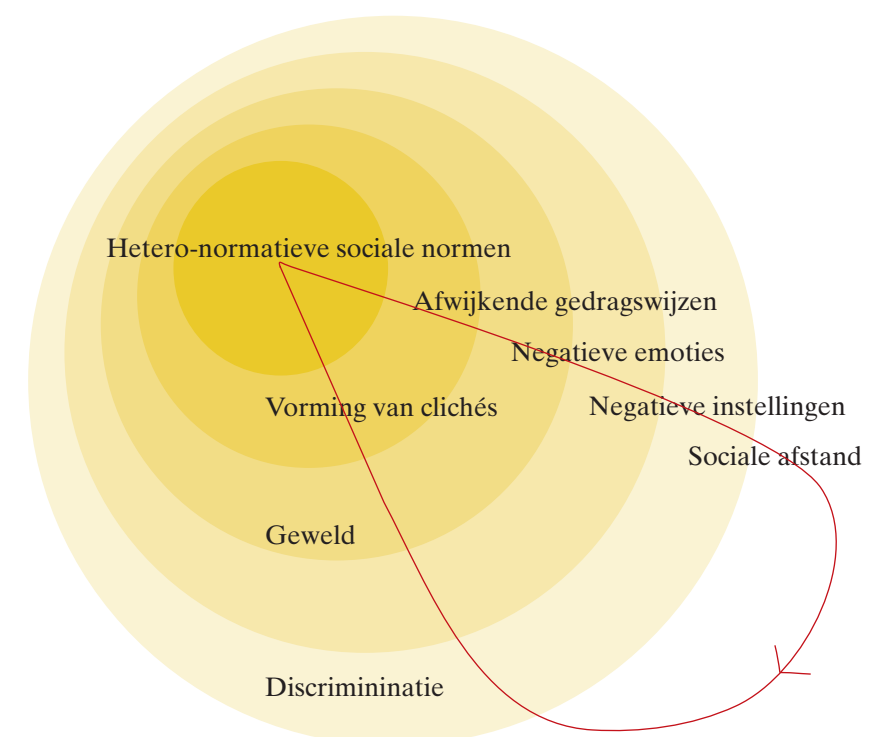
- Sociale uitsluiting
- Ontzegging van rechten
- Pesten
- Bedreiging
- Geweld

Sociale uitsluiting en pesten zijn vormen van discriminatie die homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in hun dagelijks leven het meest tegenkomen. Geweld is uiteraard de ernstigste vorm. Soms worden mensen beledigd of zelfs mishandeld, worden hun eigendommen kapotgemaakt, en in sommige gevallen worden er vernielingen toegebracht aan bars en ontmoetingsplaatsen.

Hoe de vicieuze cirkel homofobie en racisme versterkt

Discriminatie kan worden gezien als een vicieuze cirkel van gebeurtenissen. Als iemand afwijkt van wat ideologisch gezien 'normaal' is, kan dat bij anderen leiden tot onzekerheid of zelfs angst. De primaire emotie kan tot een negatieve attitude leiden, die op haar beurt negatief gedrag kan veroorzaken. Veel lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen zullen negatieve reacties uit de weg gaan door zich 'aan te passen' of te doen alsof ze hetero zijn. Zo worden ze als homoseksuelen 'onzichtbaar', en zijn de homoseksuele mannen en lesbische vrouwen die zich minder aanpassen het meest zichtbaar. Uiteraard zullen degenen die zich het meest 'afwijkend' gedragen, in vergelijking met de hetero-normatieve norm, het meest opvallen. Zo leidt 'onaangepast' gedrag tot selectieve beelden van homoseksualiteit. Dit voedt het beeld dat alle homoseksuelen 'afwijkend' zijn, wat weer tot negatieve emoties leidt. Zo is de cirkel rond. Hoe meer deze beelden als afwijkend worden gezien, hoe meer angst en haatgevoelens ontstaan. Als gevolg daarvan zullen de kansen op negatieve opvattingen en gedragswijzen stijgen (zie figuur 2). Het psychosociale proces van discriminatie kan men dus zien als een vicieuze cirkel die zichzelf versterkt. Discriminatie op grond van etnische afkomst kan men volgens hetzelfde theoretische kader verklaren.

Het proces van discriminatie

Flexibele identiteiten in veilige omgevingen

Als intolerantie vooral voortkomt uit het vasthouden aan starre beelden van gewenste identiteit en de daarmee verbonden normen, dan kan goede voorlichting waarin meer 'flexibele' identiteiten worden ondersteund, een effectieve vorm van preventie van discriminatie zijn. Mensen met 'flexibele' identiteiten kunnen in tegenstelling tot mensen met 'starre' identiteiten vrijer hun gedrag en hun leefstijl kiezen, en kunnen daardoor meer open op nieuwe behoeften en omstandigheden reageren. Dergelijke mensen voelen zich zekerder omdat ze weten dat hun zelfbeeld en hun geluk niet van de normen van anderen afhangen. Wisselende omstandigheden zijn voor hen interessant en niet noodzakelijkerwijs bedreigingen.

Als docenten, voorlichters en hulpverleners moeten we dus voorwaarden scheppen om het ontstaan van meer 'flexibele' identiteiten te ondersteunen. Dit vereist een duidelijke definitie van hoe we met elkaar om wens te gaan, met verschillen en diversiteit, met zaken die beangstigend kunnen zijn, en van wat we nodig hebben om ons veilig te voelen.

Hoe kunnen we discriminatie aanpakken?

Een concrete doelstelling formuleren

Het is belangrijk om eerst te kijken naar het resultaat dat u wilt bereiken. We kunnen in algemene zin twee doelstellingen formuleren met betrekking tot onderwijs en hulpverlening gericht op jongeren. De eerste doelstelling betreft de 'gemiddelde' tiener en kan worden omschreven als 'minder discriminatie onder jongeren'. De tweede doelstelling is meer gericht op tieners met lesbische, biseksuele of homoseksuele gevoelens binnen de doelgroep als geheel. Hier kan men zich als doel stellen om deze jongeren te helpen hun gevoelens te accepteren en die een plaats te geven in hun leven, rekening houdend met hun sociale en persoonlijke situatie.

Deze doelstellingen zijn erg algemeen en het is moeilijk om na te gaan of en in welke mate u zulke doelstellingen kunt halen. Stel uzelf eens de volgende vragen: als we ons als doel stellen de zelfacceptatie te vergroten, wat houdt dat dan precies in? Betekent het dat tieners meer open moeten zijn over hun gevoelens, of houdt het iets anders in? Heeft het te maken met tolerantie en acceptatie naar 'normale' (aangepaste) homoseksuelen, of hebben we het over respect voor alle mogelijke leefstijlen van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen? En als de doelstelling 'minder discriminatie onder jongeren' is, over welke discriminerende opvattingen en gedragswijzen hebben we het dan? Verwachten we dat tieners na één sessie ophouden met het uitschelden van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen of dat de deelnemers na een sessie het ermee eens zijn dat homoseksuele mannen en lesbische vrouwen mogen trouwen? Zo zijn er verschillende doelstellingen mogelijk. Deze kunnen niet allemaal binnen de context van een klaslokaal of spreekkamer worden bereikt.

Op meerdere niveaus inzetten

Het bestrijden van intolerantie kunt u het best inzetten op alle niveaus van de eerder beschreven vicieuze cirkel.

- Het niveau van normen en waarden: het helpt om alternatieven voor de hetero-normatieve normen te bespreken, sociale normen ter discussie te stellen als ze niet functioneren en stereotype denkwijzen te corrigeren.
- Het niveau van negatieve emoties: in persoonlijke contacten is het mogelijk te leren met negatieve emoties om te gaan. Dat geldt vooral als u de angst en de woede die achter deze emoties steken, erkent. Als u zelf lid bent van een gediscrimineerde groep, kan dat een flinke opgave zijn. Wellicht hebt u zelfs het idee dat intolerante jongeren de 'vijand' zijn, waartegen u op moet treden.
- Het niveau van attitudes: in groepswork en in voorlichtingscampagnes via de media is het vooral nuttig om op een attitudeverandering te mikken. We kunnen mensen bijvoorbeeld stimuleren om na te denken of hun negatieve ideeën op de werkelijkheid zijn gebaseerd.
- Het niveau van gedrag: in situaties waar u gedrag feitelijk kunt (laten) controleren is een gedragsgerichte aanpak een optie, bijvoorbeeld door samen met hen regels op te stellen en negatief gedrag te corrigeren.

Uw doelen aanpassen aan de groep

Het is belangrijk te beseffen dat tieners niet onmiddellijk van een homo-negatief gedrag naar een tolerantie of acceptatie kunnen 'omschakelen'. Homofobie en hetero-normativiteit zijn zaken die men niet ineens kan veranderen. Opvattingen hierover hangen samen met een breder kader van waarden en normen dat mee zal moeten veranderen. Afhankelijk van de groep of het individu kan een bepaald thema (zoals seksualiteit) problemen opleveren, terwijl een ander thema misschien amper een rol speelt. Daarom is het van belang dat u professioneel en analytisch leert kijken, zowel naar uzelf als naar uw leerlingen of cliënten, zodat u de fase waarin iemand zit en zijn of haar kijk op verschillende thema's kunt herkennen.

Voorals docenten, maar ook hulpverleners, moeten tussendoelen definiëren en de persoonlijke ontwikkeling van hun leerlingen of cliënten stap voor stap ondersteunen. In een groep kan bijvoorbeeld aanzienlijke weerstand tegen voorlichting over homoseksualiteit bestaan. In zo'n situatie is het onrealistisch om al aan een attitudeverandering te gaan werken. Dan zal de nadruk meer moeten liggen op een eerste acceptatie van de bespreekbaarheid van het thema. Als dat lukt, dan kunt u concrete participatie van de tieners te verwachten. Een ander voorbeeld: in een groep waar tieners zich tolerant opstellen en ze zich in discussies al een mening hebben gevormd, kan het toch gebeuren dat zij hun tolerantie niet echt in daden omzetten. Het kan zelfs zijn dat uw pogingen daartoe op weerstand stuiten. In zulke gevallen kan het zijn dat sommige jongeren die 'tolerant doen', nog niet goed hebben nagedacht over deze keuze. Misschien hebben ze hun eigen opvattingen nog niet volledig 'eigen gemaakt' of in een breder kader geplaatst. In zo'n geval kunt u de 'tolerante' houding die ze willen uitdragen het best bevestigen - bijvoorbeeld door te bespreken waarom ze homoseksualiteit accepteren. Vervolgens kunt u hen vragen hoe zij deze 'abstracte' tolerantie toepassen op een persoonlijk niveau en in concrete situaties. Zo kunt u bijvoorbeeld helpen duidelijk maken dat als een leerling zegt dat ze wel begrip heeft voor monogame homoseksuele relaties, maar niet voor open relaties, dat dit wellicht zo is omdat ze zelf een monogame relatie nastreeft.

Omgaan met vooroordelen

Het is belangrijk om de waarheid te zeggen. Het is verlokkelijk stereotype beelden over homo- en biseksualiteit te 'corrigeren' door te proberen ze te ontkennen: 'Nee, homoseksuele mannen willen anderen niet provoceren!' Een dergelijke uitspraak werkt niet, vooral niet als jongeren wel het gevoel hebben dat homoseksuele mannen hen provoceren. Als u dat ontkent, voelen tieners zich niet serieus genomen.

Hoewel het bij vooroordelen vaak om overdrijvingen gaat, hebben stereotypen vaak een basis in de realiteit. Een deel van de typische 'homohumor' bestaat bijvoorbeeld uit grappen over stereotype heteroseksueel gedrag of over overdreven nuchter gedrag. Minderheden maken dat soort grappen vaak omdat ze zich door de vooroordelen tegen hen onzeker voelen. Door er grappen over te maken, voelen de vooroordelen minder bedreigend. Anderzijds kan humor een vorm van zelfverdediging zijn. Het nadoen van stereotype heteroseksueel gedrag is weliswaar een provocatie, maar dergelijke parodieën hebben een reden en een context. U kunt in discussies met jongeren daarom beter de achtergronden van dergelijke fenomenen onderzoeken, dan het vooroordeel ontkennen. Docenten en hulpverleners moeten daarbij zorgen dat ze voldoende informatie hebben over lesbische, homo- en biseksuele leefstijlen. Als heteroseksuele tieners zich door homoseksuele mannen geprovoceerd voelen, moet u dat serieus nemen. Zij voelen zich geprovoceerd omdat hun heteronormen bedreigd worden. Vaak is het zelfs niet eens de bedoeling van een lesbische vrouw of homoseksuele man om te provoceren, maar ervaren jongeren willekeurig gedrag al als bedreigend of provocerend. Zelfs als een homoseksuele of lesbische persoon avances maakt naar een heteroseksuele man of vrouw – en we hebben het nu niet over aanranding – kunnen heteroseksuele jongeren leren om die ander indien gewenst rustig af te wijzen. Een avance hoeft men immers niet toe zien als aanval op hun eigen seksuele identiteit of voorkeur.

Omgaan met negatief gedrag

Het is belangrijk te accepteren dat iedereen bij de thema's homo- en biseksualiteit emoties en persoonlijke oordelen heeft. Docenten en hulpverleners moeten leren deze te herkennen en te plaatsen. Dat geldt vooral als de oordelen negatief zijn. Dit zal u alleen lukken als u tieners de ruimte geeft en met hen veel tijd neemt om hun persoonlijke gevoelens te verkennen. In discussies kunt u discriminerende of negatieve commentaren beter niet direct verbieden of ontkennen. Het is beter om zulke opmerkingen als potentiële discussiethema's te beschouwen. U kunt ze oppakken als opstapjes om samen manieren te zoeken voor de ontwikkeling van een nieuwe en meer respectvolle omgang met elkaar. Impliciet betekent dit dat docenten en hulpverleners bereid zijn een vertrouwensrelatie met tieners op te bouwen.

Omgaan met uw eigen gevoelens

Als docent of hulpverlener moet u zich ervan bewust zijn dat uw eigen gevoelens en opvattingen over homoseksualiteit, biseksualiteit en hetero-normativiteit uw manier van lesgeven of handelen kunnen beïnvloeden. Jongeren voelen uw persoonlijke oordelen of uw weerstand tegen een negatieve opmerking snel aan.

Als u heteroseksueel bent, is het logisch dat u zich misschien niet altijd kunt voorstellen hoe het is om homoseksueel te zijn. U kunt proberen 'tolerant' te zijn, maar u kunt zich tegelijkertijd 'onbehaaglijk' voelen bij de gedachte aan seks tussen twee mensen van hetzelfde geslacht. Als u merkt dat u zich ongemakkelijk voelt bij het thema homoseksualiteit, is het beter die gevoelens te bespreken dan ze te ontkennen of te verbergen.

Omgaan met verschillende groepen

Verschillende groepen zullen in discussies over homoseksualiteit op verschillende manieren reageren. De leeftijd van een persoon, zijn of haar opleiding, de omgeving en culturele en/of etnische achtergrond spelen allemaal een rol in hoe een persoon zich voelt en hoe hij zijn of haar opvattingen formuleert. Voor sommigen kan ook de angst om niet geaccepteerd te worden een belangrijke rol spelen. Voor anderen heeft een religieuze overtuiging een grote invloed. Bij een effectieve hulpverlening of opvoeding moet u met deze invloeden rekening houden. Hoewel de meeste jongeren in Europa een verregaande hetero-normatieve denkwijze hebben, zullen de achtergrond en de oorsprong van deze denkwijzen waarschijnlijk verschillend zijn. Aan deze nuances moet u aandacht besteden.

Een manier om dit te doen in een groep of tijdens individuele begeleiding is om met een paar vragen over homoseksualiteit te beginnen. Een dergelijke werkwijze heeft twee doelen: de jongeren krijgen de mogelijkheid hun meningen uit te drukken en hun emoties te tonen. De docent of de hulpverlener krijgt dan bovendien snel een overzicht van de emoties, waarden, opvattingen en vragen over seksuele voorkeur, sekse en seksualiteit die leven in de groep of bij zijn/haar cliënt.

Omgaan met culturele verschillen

Als u bij tieners weerstand om te discussiëren weg wilt nemen, biedt een brede aanpak uitkomst. Begin niet met homoseksualiteit, maar bijvoorbeeld met discriminatie of seksuele voorlichting in brede zin. Met een dergelijke aanpak kunt u beter een sfeer van vertrouwen en acceptatie creëren. Leerlingen zullen dan voor argumenten openstaan. Het is cruciaal dat jongeren de ruimte krijgen om te praten over hun verwachtingen, angsten en pijn. Ze moeten de mogelijkheid krijgen om hun vooroordelen uit te spreken zonder dat zij bang hoeven te zijn voor de gevolgen. Als u te maken heeft met verschillende culturen is het belangrijk dat u op de hoogte bent van de leefomstandigheden van uw leerlingen of cliënten en dat u daar aandacht aan besteedt zodat allochtone jongeren zich serieus genomen voelen en geaccepteerd.

Het kan ook zinvol zijn om binnen uw school of hulpverleningsinstelling een richtlijn op te stellen, waarin de instelling aangeeft hoe men met elkaar om wil gaan, met respect behandelt en hoe men discriminatie aanpakt. Daarin kan expliciet zijn opgenomen dat niemand het recht heeft een ander te discrimineren op grond van zijn of haar geslacht, etnische afkomst, leeftijd, handicap of seksuele voorkeur. Een dergelijke richtlijn moet in samenwerking met alle betrokkenen, vooral met de tieners, tot stand komen, anders werkt hij waarschijnlijk niet.

Tips voor een interculturele dialoog

Een gelijkwaardige discussie met jongeren neemt bij voorkeur de vorm aan van een dialoog. Dat is beter dan voorlichting alleen. Wij willen u de volgende tips meegeven, die wij hebben overgenomen uit Einführung in die Interkulturelle Pädagogik (2003) van Georg Auernheimer.

- Neem geen defensieve of dominee-achtige houding aan. Wantrouw uw leerlingen of cliënten niet.
- Koppel de persoon van het onderwerp los. Dit betekent dat u uw respect voor uw gesprekspartner niet moet laten hangen van hoe u over zijn of haar normensysteem of kijk op de wereld denkt.
- Ga niet uit van één standaard voor normen en waarden. Vergelijk de idealen van uw eigen cultuur niet met de sociale realiteit van andere culturen.
- Lever niet te veel gevechten. Probeer oplossingen te vinden voor elke situatie, of voor een bepaald aspect in het leven. Sla eventueel een nieuwe weg in.
- Houdt er rekening mee dat degene die voor u zit, slachtoffer van discriminatie kan zijn geweest.
- Houdt rekening met het feit dat traditionele modellen een functie hebben (gehad) voor het voortbestaan van een maatschappij.
- Accepteer de strijd voor een eigen culturele identiteit, maar verdedig de rechten van het individu.

Tips voor instellingsbeleid

- Neem lesbische en homothematiek vanzelfsprekend op in uw praktijk door deze onderwerpen ter sprake te brengen als ze relevant zijn.
- Neem lesbische en homothema's ook expliciet op in bepaalde lessen en in schriftelijke materialen.
- Zet ook literatuur over lesbische en homothema's op verplichte en aanbevolen literatuurlijsten.
- Geef suggesties voor lesbische en homo-onderwerpen als opties voor schrijfoopdrachten of spreekbeurten.
- Voer regels in over homodiscriminerende opmerkingen en hanteer ze consequent.
- Ga op zoek naar specifieke lesplannen of hulpverleningsmethoden over homofobie en heteroseksisme, of ontwikkel ze zelf.
- Moedig uw leerlingen en cliënten aan om na te denken, te schrijven en te discussiëren over hoe homofobie hun leven beïnvloedt.
- Zorg dat u op de hoogte bent van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen die historisch belangrijk zijn geweest. Besteed aandacht aan hun seksuele voorkeur, vooral als die betekenis heeft voor de homo-emancipatie. Denk aan Anna Blaman, Jacob Israël de Haan, Jacob Schorer, Magnus Hirschfeld, Jane Adams, Gertrude Stein, Andreas Burnier, Niek Engelschman en vele anderen.
- Nodig lesbische vrouwen of homoseksuele mannen of hun ouders uit als gastspreker als u een concreet beeld wilt geven.
- Stel uzelf op de hoogte van de lokale lesbische en homosociale kaart, zoals homojongerengroepen, zelforganisaties, belangengroepen, sportclubs, gezondheidsinstellingen, hulpverleningsinstanties, bibliotheken met homomateriaal en lesbische of homo-evenementen. Gebruik ze in de les of verwijf er naar.
- Gebruik consequent uitdrukkingen die niet sekse/ of heterospecifiek zijn, zoals 'partner', 'geliefde' of 'persoon' in plaats van 'man' of 'vrouw' of 'vriend(in)'.
- Spreek collega's en leerlingen aan op anti-homo of anti-lesbische opmerkingen. Maak duidelijk dat aanvallen en denigrerende grappen en gedrag tegenover iemand die een niet heteroseksuele voorkeur heeft, beledigend, kwetsend en schadelijk zijn.
- Hang posters op en leg informatiefolders neer voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen in het kantoor van mentoren en vertrouwenspersonen.
- Stimuleer training en persoonlijke ontwikkeling van de staf rond hetero-normativiteit en homofobie.

Begrippenlijst

Acceptatie Actief opkomen voor en steun betuigen aan minderheden, achtergestelden en non-conformisten. (zie ook Tolerantie.)

Anti-lesbisch en anti-homoseksueel geweld Er zijn veel verschillende soorten anti-lesbisch en anti-homoseksueel geweld: lichamelijk, psychisch, seksueel, verbaal en structureel geweld. In extreme gevallen gaan mensen speciaal naar homo-ontmoetingsplaatsen om ze aan te vallen en te verwonden. Lichamelijk geweld is echter meestal niet gepland, maar treedt eerder spontaan op als geweldadige mensen lesbische vrouwen of homoseksuele mannen in het openbaar herkennen. De daders noemen het gewelddadige gedrag 'potten/poten rammen'. Voor mensen die het slachtoffer van anti-homoseksueel geweld zijn, zijn er in veel grote Europese steden speciale politieagenten die zich met deze zaken bezighouden.

Bisexualiteit zie 'Seksualiteit'.

Christopher Street Day (CSD) zie 'Stonewall'.

Coming-out Als een lesbo, homo of biseksuele persoon besluit om zijn/haar seksuele voorkeur openlijk te tonen of er openlijk over te praten, dan wordt dit 'coming out' genoemd. We kunnen onderscheid maken tussen een 'innerlijke' en een 'uiterlijke' coming out. Als iemand zijn homo-/biseksualiteit begint te erkennen en dit ten slotte accepteert dan spreken we van een innerlijke coming out. Als dezelfde persoon het aan andere mensen begint te vertellen en laat zien dat hij of zij homo-/biseksueel is, dan spreken we van een uiterlijke coming out. Coming out is een zich herhalend proces en niet eenmalig, omdat bij elke nieuwe ontmoeting besloten moet worden wel of niet open te zijn.

Discriminatie Discriminatie betekent dat mensen die anders zijn ongelijk worden behandeld om subjectieve redenen. In onze samenleving zijn er veel vormen van discriminatie. Dit varieert van uitschelden, pesten en het negeren van verschillende leefwijzen, tot fysiek geweld en zelfs moord. Er moet een verschil worden gemaakt tussen 1) structurele discriminatie zoals in de wetgeving, criminalisering 2) institutionele discriminatie zoals het uitsluiten van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen van bepaalde beroepen, negeren, doodzwingen; 3) individuele discriminatie zoals beledigen en psychisch of fysiek geweld. (zie ook 'hetero-normativiteit', 'heteroseksisme', 'stereotypering'.)

Diversiteit & Diversiteitsmanagement Diversiteit slaat op een combinatie van eigenschappen die worden gekenmerkt door verschillen en overeenkomsten zoals etnische afkomst, godsdienst of overtuiging, leeftijd, handicap, of seksuele voorkeur en seksuele identiteit. Diversiteitsmanagement wil zeggen dat bedrijven een actief diversiteitsbeleid voeren, ofwel een beleid dat zowel mannelijke als vrouwelijke werknemers van verschillende rassen, seksuele voorkeuren, geloofsovertuigingen, handicaps en leeftijden binnen het bedrijf promoot. Bedrijven die een dergelijk beleid voeren, zullen profiteren van tevreden collega's en een betere werksfeer, zowel op de korte als de lange termijn (zie ook <http://www.stopdiscrimination.info>).

Europese Conventie Tijdens een bijeenkomst in 1997 in Amsterdam hebben 15 lidstaten van de Europese Unie afgesproken om discriminatie te bestrijden en gelijke rechten te promoten. Sindsdien mogen gender, etnische afkomst, religie, handicap, leeftijd en seksuele voorkeur niet langer als basis voor discriminatie worden gebruikt. De Europese Conventie heeft een reeks van voorstellen gepubliceerd om de lidstaten bij hun inspanningen tegen ongelijke behandeling te steunen (met inbegrip van Artikel 13 van het Europees Verdrag dat sinds 1 mei 1999 in gebruik is, en de richtlijn 2000/78/CE van 27 november 2000, waarin algemene regels voor de gelijke behandeling in arbeidskwesties zijn vastgelegd).

Geïnternaliseerde homofobie Dit is een centraal thema bij het werken met lesbische, homo- en biseksuele cliënten. Het is praktisch onmogelijk dat lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen niet minstens een paar negatieve boodschappen over hun seksualiteit geïnternaliseerd hebben wanneer zij in een samenleving zijn opgegroeid. Deze negatieve boodschappen kunnen ertoe leiden dat homoseksuelen 'zelfhaat' hebben. Geïnternaliseerde homofobie kan zich uiten in verschillende emoties, zoals angst voor ontdekking, ongemak over openlijke homo's en lesbo's, afwijzing van en verachting van alle heteroseksuelen. Of een gevoel van superioriteit ten opzichte van heteroseksuelen. Mensen met geïnternaliseerde homofobie geloven soms dat lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen niet anders zijn dan heteroseksuelen, maar zijn toch bang om te worden afgewezen omdat anderen ze als verschillend zien. Ze voelen zich misschien aangetrokken tot onbereikbare mensen, een heteroseksuele vriend of collega, waarmee een intieme relatie niet haalbaar is. Dit kan een vorm van psychologische zelfbescherming tegen echte intimiteit zijn. Ze hebben soms moeilijkheden om langdurige relaties te onderhouden omdat de geïnternaliseerde homofobie zich ook tegen hun (homoseksuele) partner kan richten.

Gender In tegenstelling tot het woord geslacht, dat slaat op de biologische sekse van een persoon, wordt met ‘gender’ de culturele en sociaal bepaalde rol en identiteit van een vrouw of een man bedoeld. In elke cultuur worden bepaalde taken en rollen aan beide seksen toegeschreven. De beslissing van de man om te gaan werken en daarmee zijn gezin te onderhouden, of als vrouw om thuis te blijven om voor de opvoeding van de kinderen te zorgen, wordt vaak gerechtvaardigd door een geconstrueerd begrip van ‘natuurlijke verschillen’. In werkelijkheid komt het voort uit culturele tradities en sociale conventies.

“Genezing” van homoseksuele gevoelens Sommige lesbische vrouwen, homoseksuele mannen of biseksuelen (soms ook ouders/verzorgers) zijn op zoek naar manieren om te genezen van hun gevoelens. Omdat homo- en biseksualiteit geen ziekte of mentale stoornis is, is het echter onmogelijk om te ‘genezen’. Sommige mensen, vaak streng religieus, denken dat homoseksuele gevoelens wel kunnen worden genezen. Zij ondersteunen hun argumentatie met voorbeelden van mensen die vroeger homoseksueel waren, maar nu een heteroseksueel leven leiden. Sommige religieuze organisaties gebruiken dubieuze technieken om seksuele verlangens te verdringen en schuldgevoelens te kweken. Waarschijnlijk onderdrukken deze “genezen” mensen alleen hun homoseksuele gevoelens om een heteroseksueel leven te kunnen leiden.

Heteronormativiteit betekent dat heteroseksualiteit de normale en ideologisch gezien de enige erkende vorm van seksualiteit in een samenleving is. Veel homo’s en lesbo’s zien het als een vorm van discriminatie. Bijvoorbeeld, bij een nieuwe ontmoeting gaat bijna iedereen ervan uit dat iedereen heteroseksueel is. Bij de meeste mensen komt het niet in hun hoofd op dat een nieuwe kennis homo zou kunnen zijn, tenzij de persoon dat zelf kenbaar maakt. Op die manier dwingt heteronormativiteit lesbische vrouwen, homoseksuele mannen of biseksuelen zich telkens opnieuw te ‘outen’ omdat ze steeds hun seksuele voorkeur naar anderen moeten rechtvaardigen, iets waartoe heteroseksuelen niet worden gedwongen.

Heteroseksisme lijkt op heteronormativiteit, maar het leidt meer tot discriminatie. Bijvoorbeeld, als iemand vindt dat heterorelaties meer bevredigend zijn of superieur zijn aan homorelaties, is dat een geval van heteroseksisme (het is ook een soort “homonegativiteit”). Maar heteroseksisme is niet altijd zichtbaar. Als iemand gevraagd wordt een vragenlijst in te vullen en dan alleen kan kiezen tussen “getrouwd”, “single” of “gescheiden” is dat ook een voorbeeld, (vooral in landen waar geen geregistreerd partnerschap is) want het impliceert dat alleen heteroseksuele relatievormen mogelijk zijn. Bij deze vormen van discriminatie staan de meeste heteroseksuelen niet stil.

Heteroseksualiteit zie ‘Seksualiteit’.

Homofobie een reeks emoties waarbij gevoelens van ongemak, walging, woede, onbehagen en angst voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen. Veel onderzoekers hebben het begrip bekritiseerd omdat het bij homofobie niet om een klassieke fobie gaat. In vergelijking met andere fobieën (zoals hydrofobie of arachnofobie) zijn homoseksuelen geen directe bron van ‘angst’ of ‘onbehagen’. Het is eerder gebaseerd op culturele waarden en normen die homoseksuelen bestempelen als angstwekkend. Homofobie is geen aandoening die te genezen is, maar meer een houding die positief te beïnvloeden valt. (zie ook heteronormativiteit en heteroseksisme).

Homohuwelijk/geregistreerd partnerschap/verblijfsvergunning Sommige Europese landen hebben speciale wetgeving in het leven geroepen om homoseksuele relaties een wettelijke status te geven. De regelingen verschillen van land tot land en in veel landen is er nog altijd geen wetgeving voor homoseksuele partners. Maar zelfs als er wetten zijn, garanderen deze zelden dezelfde rechten voor homostellen als voor heterostellen. In Nederland is het burgerlijk huwelijk opengesteld voor homostellen. Dat geeft het homokoppel dezelfde rechten als twee getrouwde hetero’s, behalve als het over kinderen in het huwelijk gaat. Dan moet het homostel een adoptie traject volgen. Een belangrijk aspect van de relatiewetgeving is de vraag of de wet in een verblijfsvergunning voor de partner met een andere nationaliteit voorziet, vooral als die uit een niet-Europees land afkomstig is. In landen, waar dit niet geregeld is, is de kans voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen of biseksuelen om een verblijfsvergunning voor hun niet-Europese partner te krijgen erg klein.

Homoseksualiteit zie ‘seksualiteit’.

Hulpverlening voor lesbische vrouwen en homoseksuele mannen een vorm van hulpverlening die meestal – maar niet noodzakelijkerwijs – door lesbische of homoseksuele hulpverleners aan lesbische of homoseksuele cliënten wordt gegeven. Het is een werkbare methode omdat het voor veel lesbische vrouwen en homoseksuele mannen belangrijk is dat de hulpverlener zelf ervaring met homoseksuele thema’s heeft. Als dit inlevingsvermogen niet bestaat, dan hebben lesbische of homoseksuele cliënten vaak het gevoel dat ze gevoelens of vragen moeten uitleggen die ze soms zelf nog niet goed kunnen plaatsen en zijn ze bang dat de hulpverlener ze afwijst. Het is bij de hulpverlening aan lesbische vrouwen en homoseksuele mannen zeker geen noodzaak dat de hulpverlener zelf homoseksueel of lesbisch is, maar hij/zij moet wel met homo issues vertrouwd zijn om de cliënt passend advies te kunnen geven. Bij lesbisch en homospecifieke hulpverlening is het natuurlijk belangrijk dat de hulpverlener homoseksualiteit als een gelijkwaardige vorm van seksualiteit beschouwt en de cliënt helpt om een tevreden homoseksueel leven te leiden.

Interseksualiteit De sekse van een mens wordt bepaald door erfelijkheid, hormonen en psychosociale factoren. Afwijkingen in chromosoom kenmerken, geslachtskenmerken (eierstokken, teelballen), primaire en secundaire kenmerken van sekse die hormonaal zijn geregeld, worden interseksualiteit genoemd. Dit komt voor bij één op de tweeduizend baby's. De geslachtsidentiteit ontwikkelt zich meestal rond de veertiende levensmaand, maar kan daarna nog veranderen. Veranderingen in de ontwikkeling van een foetus kunnen zowel primaire als secundaire sekse-kenmerken beïnvloeden en zo leiden tot interseksualiteit. Interseksuele mensen kunnen een gebrek aan identificatie met de aan hen toegekende geslachtsidentiteit hebben, dit kan ertoe leiden dat iemand van geslacht wil veranderen. Veel interseksuelen rapporteren trauma's die door medische behandelingen zijn veroorzaakt. Dan gaat het om schaamte om het 'anders' zijn, maar ook schaamte door eventuele medische ingrepen en de gevolgen daarvan (sommigen kunnen bijvoorbeeld niet meer seksueel opgewonden raken). In een aantal landen zijn er zelfhulpgroepen voor interseksuelen.

Labeling Iemand "labelen" betekent dat een kwaliteit, een karakteristiek of een soort gedrag aan lesbo's, homo's of biseksuelen wordt toegeschreven simpelweg vanwege hun seksuele voorkeur. De kwalificaties voor lesbo's, homo's en biseksuelen zijn vaak het gevolg van stereotype ideeën, zoals: homo's zijn verwijfde mannen, lesbo's zijn teleurgesteld in mannen, lesbo's gedragen zich mannelijk. Labeling kan een sterke uitwerking hebben op de ontvangers. Als iemand lange tijd blootgesteld is aan labeling, kan hij/zij het gelabelde gedrag gaan vertonen omdat dat de manier is waarop hij/zij wordt behandeld en het is wat de omgeving verwacht. In een sociologische context, noem je dat een "self-fulfilling prophecy".

LGBT(I) Dit is een veel gebruikte, internationale afkorting voor Lesbians, Gays, Bisexuals Transgenders (and Intersexed).

Leefstijl Leefstijl wordt gedefinieerd als een samenhangend geheel van gedragingen, perspectieven en ideologieën die door een individu of door een groep wordt vertegenwoordigd. Samen bepalen ze de wijze waarop een persoon wil leven, het is dus een subjectieve interpretatie van de werkelijkheid. Daarom is het niet mogelijk van een 'alcoholische leefstijl' te spreken als een persoon aantoonbaar aan alcohol is verslaafd. We kunnen wel van een 'homoseksuele leefstijl' spreken als iemand kiest om openlijk zijn of haar homoseksualiteit te leven. Het is belangrijk te weten dat er geen algemene definitie van een lesbische of homoseksuele leefstijl bestaat. Een leefstijl kan aspecten van identiteit, seksualiteit, relaties, werk, woonomstandigheden enz bevatten. Het is een individuele zaak die niet gegeneraliseerd kan worden voor een hele groep.

Norm van heteroseksualiteit zie ook 'Hetero-normativiteit'.

Outen Outen betekent het (in de media) publiekelijk maken van de homoseksualiteit van bepaalde publieke figuren tegen hun wil. Dit kreeg media-aandacht in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw toen radicale lesbiennes en homo-activisten dreigden om de namen bekend te maken van homoseksuelen die verantwoordelijk waren voor het aanzetten tot homohaat in de maatschappij of in geloofsgemeenschappen. Niet alle lesbische vrouwen en homoseksuele mannen keuren het outen goed en veroordelen het als een inbreuk op de privacy van betreffende personen.

Scene De scene omvat alle lesbische/homoseksuele ontmoetingspunten in een stad zoals bars, clubs, discotheken, organisaties en dergelijke. De zin 'naar de scene gaan' betekent in deze context lesbische/homoseksuele ontmoetingsplaatsen opzoeken.

Seksualiteit Seksualiteit omvat elke vorm van menselijk seksueel gedrag. Seksualiteit betekent niet alleen seksuele activiteiten, maar ook seksuele fantasieën, gedachten, dromen, seksuele voorkeur enz. De drie hoofdsoorten seksuele voorkeur zijn heteroseksualiteit (seksualiteit met een persoon van het andere geslacht), biseksualiteit (seksualiteit met personen van het ene of van het andere geslacht) en homoseksualiteit (seksualiteit met een persoon van hetzelfde geslacht). Het is belangrijk te weten dat er geen starre grenzen tussen de verschillende seksuele voorkeuren zijn, maar dat de grenzen als vloeiend moeten worden beschouwd. De Amerikaanse onderzoeker Alfred Kinsey, bijvoorbeeld, ontdekte in de jaren vijftig van de vorige eeuw dat er weinig mensen zijn die honderd procent hetero- of homoseksueel zijn. Deze benamingen geven slechts een indicatie aan, ze beschrijven seksualiteit niet in z'n totaliteit.

Seksuele identiteit Dit is een onderdeel van de notie die iemand van zichzelf heeft als seksueel wezen, hoe hij/zij zichzelf ziet en hoe hij/zij door anderen wil worden gezien. Dit bestaat uit vier componenten: 1) de biologische sekse (iemand is lichamelijk gezien een meisje/jongen of een vrouw/man of heeft, als interseksueel, kenmerken van zowel een vrouw als een man), 2) de sociale sekse zoals gender rol (uiterlijk, voorkomen, lichaamstaal en gedrag dat in bepaalde culturen wordt geclassificeerd als 'vrouwelijk' of 'mannelijk'), 3) de psychologische sekse (de innerlijke overtuiging dat je ofwel vrouw, ofwel man, ofwel beide bent), 4) de seksuele voorkeur (tot welk geslacht je je seksueel voelt aangetrokken). Deze vier aspecten van seksuele identiteit zijn niet per se bij alle mensen in consequente vorm aanwezig. (zie ook travestiet, seksuele voorkeur, transseksueel en transgender.)

Seksuele voorkeur Is de seksuele aantrekking die we voor andere personen voelen. Een seksuele aantrekking kunnen we hebben voor het eigen geslacht, het andere geslacht en beide geslachten hebben. Seksualiteit omvat meer dan alleen seks, het draait niet alleen om de vraag met wie we 'willen vrijen'. Seksualiteit omvat ook emotionele behoeften en de behoefte om je in een relatie met een ander veilig en geborgen te voelen. Wetenschappers hebben ontdekt dat seksuele handeling, fantasie en identiteit niet noodzakelijkerwijs met elkaar overeenstemmen.

Stereotypen Vaststaande negatieve overtuigingen die leven binnen een bepaalde sociale groep en die slaan op een andere sociale groep. Stereotypen kenmerken zich door generalisering en ethnocentrisme (overdreven toekenning van kwaliteiten aan de eigen groep en diskwalificatie van de externe groep). Er zijn vier soorten stereotypen als het gaat om homoseksualiteit: stereotypen gerelateerd aan het niet conformeren aan de gender rol (lesbo's zijn "butch"), stereotypen gerelateerd aan sociale rol (homo's en lesbo's zijn afwijkend en zondaars), stereotypen gerelateerd aan relaties en seksueel gedrag (homo's zijn pedofielen en promiscue, lesbo's hebben een kinderlijke seksualiteit), stereotypen gerelateerd aan oorzaken van homoseksualiteit (de ouder/verzorger van een homo had liever een dochter gehad).

Stigma Een karakteristieke eigenschap van een persoon, bijvoorbeeld de kleur van zijn huid of de seksuele voorkeur. Wanneer een dergelijke eigenschap iemand van de meerderheid onderscheidt, dan kan dit als reden voor discriminatie worden gebruikt. Terwijl het bij de huidskleur om een zichtbaar stigma gaat dat niet verborgen kan worden, is homoseksualiteit een onzichtbaar stigma dat bijna door niemand kan worden ontdekt zolang iemand daar zelf niet open over is. Onzichtbare stigma's, zoals homoseksualiteit, kunnen tot een stevig dilemma leiden. Een lesbo of homo persoon die zich 'out', onthult zijn of haar onzichtbare stigma. Dit kan hem of haar kwetsbaar maken, omdat sommige mensen het stigma tegen ze kunnen gebruiken.

Stonewall 'Stonewall Inn' is de naam van een homocafé in Christopher Street in New York. Aan het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw waren homobars in New York vaak het doel van politierazzia's. Op 27 juni 1969 vond een razzia in de Stonewall Inn plaats, maar deze keer verdedigden travestieten, lesbische vrouwen en homoseksuele mannen zich tegen de politie. Dat leidde tot een enorme straatopstand die drie dagen duurde. Veel van de opstandigen waren transgenderisten, veelal behorend tot etnische minderheden. Het was de eerste keer dat lesbische vrouwen en homoseksuele mannen terugvloegen en opkwamen voor het recht om hun eigen leven te leiden. Stonewall symboliseert een omslagpunt in de geschiedenis en voor homoseksuelen is het een collectieve herinnering. Het maakte het makkelijker om stigma en schaamte af te schudden en naar voren te treden als trotse burgers wiens grondrechten werden geschonden. Dit voorval markeert het begin van de Amerikaanse lesbische en homobeweging. Tegenwoordig wordt Stonewall met jaarlijkse feesten en parades in veel grote steden over de hele wereld herdacht. In Europese steden kennen we dit als Gay Pride of Christopher Street Day (CSD). De parades trekken tegenwoordig ook veel toeristen en sponsors.

Subcultuur en homogemeenschap De lesbische en homoseksuele subcultuur of gemeenschap lijkt op het begrip scene, maar is breder. De termen subcultuur en gemeenschap omvatten bepaalde lesbische en homoseksuele ontmoetingspunten zoals cafés en disco's, maar ook bijvoorbeeld hulpverlening in lesbische en homo-instellingen, gespreksgroepen en sportclubs. Daarnaast omvat het ook lesbische als homoseksuele activiteiten of evenementen. De subcultuur is ontstaan, omdat er niet veel ruimte of tolerantie voor lesbische vrouwen en homoseksuele mannen binnen de heteroseksuele mainstream cultuur was. Daarom startten lesbische vrouwen en homoseksuele mannen een eigen subcultuur waarin ze kunnen leven zoals zij zelf willen, zonder afwijzing. Het is voor de meeste lesbische vrouwen en homoseksuele mannen nog altijd een indrukwekkende en spannende ervaring om de subcultuur voor het eerst te bezoeken, want daar is homoseksualiteit de norm, het normale.

Symbolen, lesbische en homoseksuele Er zijn verschillende symbolen die refereren naar homoseksualiteit of lesbische en gay leefstijlen.

De afzonderlijke tekens staan voor de **mannelijke** of **vrouwelijke sekse** en in deze vorm dus voor lesbische of homoseksuele voorkeur.

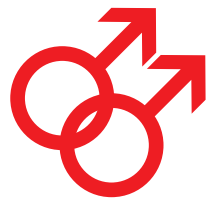
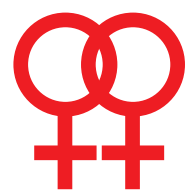
De **roze driehoek** refereert aan de vele homoseksuelen die door de Nazi's werden gedeporteerd en in concentratiekampen werden gestopt. Homoseksuele mannen moesten een omgekeerde roze driehoek op hun gevangenskleren dragen om de reden van hun internering aan te geven. In de jaren zeventig van de vorige eeuw voerden gay-activisten dit symbool opnieuw in om aandacht te vestigen op de aanhoudende discriminatie en geweld tegen homoseksuelen.

De **Griekse letter lambda** werd in 1970 door de internationale bond van gay-activisten gekozen als symbool voor homo-emancipatie en werd later overgenomen als internationaal symbool voor lesbische en homorechten en als protest tegen de mainstream-cultuur.

Regenboogvlag Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw kwam de regenboogvlag wereldwijd op als symbool voor de lesbische en homogemeenschap. De vlag heeft zes strepen en symboliseert trots. De Amerikaanse kunstenaar Gilbert Baker ontwierp de regenboogvlag in 1978 en het heeft zich sindsdien tot het meest bekende symbool van de lesbische en homoseksuele beweging over de hele wereld ontwikkeld. De zes kleuren symboliseren bepaalde aspecten van het leven, namelijk (van boven naar beneden): rood voor leven, oranje voor gezondheid, geel voor zon, groen voor harmonie met de natuur, blauw voor kunst en violet voor geestkracht.

Er zijn ook symbolen die alleen door lesbische vrouwen worden gebruikt, zoals de **labrys** (dubbelbladige bijl), die refereert aan de strijdwapens die door de legendarische Amazones werden gebruikt. De labrys wordt met de godin Demeter geassocieerd en deed dienst als ceremoniële scepter.

Het **rode lintje** is een symbool van solidariteit met mensen die hiv of aids hebben. Het kan ook betekenen dat iemand de mannen en vrouwen herdenkt die aan aids zijn gestorven. Het is geen symbool van homoseksualiteit zelf. Maar omdat in Noord-Amerika en Europa homoseksuelen deel uitmaken van de groeperingen die vaak met hiv worden besmet of die aan aids zijn gestorven, wordt het vaak als symbool voor de lesbische en homo-scene gebruikt.

Tolerantie In tegenstelling tot 'acceptatie' is tolerantie iets anders dan 'het actief opkomen voor en steun betuigen aan minderheden, achtergestelden en non-conformisten', maar duidt het meer op een houding tegenover hen van 'we laten jullie met rust' (van het Latijnse woord tolerare, dat 'dragen', 'ondergaan', 'lijden' betekent). Tolerantie slaat op het stilzwijgend goedkeuren (in dit geval 'niet afkeuren') van mensen die anders denken, doen, leven, en er anders uitzien. In dit opzicht is tolerantie een zwakkere en passievere term dan acceptatie. Tolerantie is niet iets dat door iedereen wordt gerespecteerd en nageleefd. We kunnen niet naar de rechter stappen vanwege intolerantie van anderen en er staan op zichzelf geen straffen op intolerant gedrag. We kunnen ons alleen op een abstract niveau op tolerantie beroepen, niet aan de hand van concrete gedragsregels. Daardoor is het niet mogelijk om het als verplichte gedragscode in te stellen. Het kan ook op elk moment worden ingetrokken zonder verantwoording of een andere formele daad.

Transgender Een algemene term voor mensen bij wie de gender identiteit en/of gender uitdrukking verschilt van de sekse die zij bij de geboorte hebben gekregen. Bij sommige transgenderisten komen de biologisch verkregen sekse en het innerlijke gender gevoel niet met elkaar overeen. Transgenderisten kunnen vrouw-naar-man (FTM) zijn of man-naar-vrouw (MTF) of een zelfgekozen omschrijving.

Transseksualiteit Bij een transseksueel verschilt de gender identiteit van zijn/haar biologische sekse. Daardoor kan men geslachtsveranderende behandelingen of operaties wensen of zijn die reeds uitgevoerd. Transseksualiteit staat los van seksuele voorkeur. Transseksuele mensen kunnen hetero-, bi- of homoseksueel zijn.

Travestiet Iemand die (soms of vaak, gedeeltelijk of helemaal) kleren aantrekt die voor de andere sekse zijn bedoeld (cross dressing). Travestie staat los van seksuele voorkeur. Een travestiet kan hetero-, homo- of biseksueel zijn.

Adressen

APS Transferpunt Jongeren

www.aps.nl Postbus 85475, 3508 AL Utrecht,
telefoon: 030 - 285 68 03

CHJC

Vereniging van christelijke homo's en lesbiennes.
Heeft als doel mensen met een christelijke levensovertuiging, die homoseksueel zijn, samen te brengen en daarnaast de integratie van homoseksuelen binnen kerk en samenleving te bevorderen.
Postbus 14722, 1001 LE Amsterdam, 065 323 4516.
www.chjc.nl

COC Nederland

e-mail: info@coc.nl
Postbus 3836, 1001 AP Amsterdam,
telefoon: 020 - 623 45 96.

Empowerment Lifestyle Services

e-mail: info@empower-ls.com
Vinkenstraat 116-a, 1013 JV Amsterdam,
telefoon: 06 - 53 862 958.

Expreszo

magazine voor homojongeren.
www.expreszo.nl
e-mail: info@expreszo.nl
Postbus 3836, 1001 AP Amsterdam, telefoon: 020 - 623 45 96.

Forum

instituut voor multiculturele ontwikkeling.
www.forum.nl Postbus 201, 3500 AE Utrecht,
telefoon: 030 - 297 43 21.

Gay & Lesbian Switchboard

Dagelijks tussen 10:00 - 22:00 uur,
www.switchboard.nl.
Telefoon: 020 - 623 65 65.

Homodok/Lesbisch Archief Amsterdam & Anna Blaman Huis

www.ihlia.nl,
e-mail: info@ihlia.nl
e-mail: anna.blaman.huis@worldonline.nl
Nieuwpoortkade 2a, 1055 RX Amsterdam,
telefoon: 020 - 606 07 12.

LBR

(Landelijk Bureau Racismebestrijding).
www.lbr.nl School Zonder Racisme team,
e-mail: szr@lbr.nl. Schaatsbaan 51, 3013 AR Rotterdam,
telefoon: 010 - 210 02 01.

NIGZ

(Nederlands Instituut voor Gezondheidsbevordering en Ziektepreventie).
www.nigz.nl. Team Jeugd en Seks. Postbus 500,
3440 AM Woerden,
telefoon: 0348 - 43 76 33.

Ouders van homoseksuele kinderen

Informatie via Korrelatie: telefoon: 030 - 233 13 35.
Secretariaat: Zebraspoor 58, 3605 GD Maarssebroek.

Rutgers NISSO Groep

(Nederlands Instituut voor Sociaal Seksuologisch Onderzoek)
www.rng.nl
Postbus 9022, 3506 GA Utrecht,
telefoon: 030 - 230 40 10.

Schorerstichting Gezondheid en welzijn voor lesbische vrouwen, homoseksuele mannen, biseksuelen en transgenders. Helpdesk (werkdagen van 10:00-16:00 uur)
telefoon: 020 - 662 42 06,
e-mail: helpdesk@schorer.nl. Postbus 15830, 1001 NH, Amsterdam.

Soa Aids Nederland

www.soa.nl. Keizersgracht 390, Amsterdam.
Informatie over alle aspecten van hiv en soa in Nederland. Niet lesbisch of homospecifiek.

Stichting Sjalhomo

belangenvereniging voor joodse homoseksuelen.
Postbus 2536, 1000 CM Amsterdam,
telefoon: 023-5312318,
e-mail: shlomo.woudstra@wxs.nl
www.sjalhomo.dds.nl

Stichting Yoesuf

centrum voor informatie over islam en seksuele diversiteit, info@yoesuf.nl, Vondellaan 12, Utrecht,
www.yoesuf.nl

Stichting T-Image

Nederlandse organisatie ten behoeve van de zichtbaarheid van transgenders.
www.t-image.org, Postbus 15650, 1001 ND Amsterdam.

Vakbond

homogroepen: AOb homogroep. Relevante contactpersoon: Erwin Kunnen,
e-mail: e.kunnen@phys.uu.nl. Postbus 2875, 3500 GW Utrecht,
telefoon: 030 - 298 98 98.

Vereniging LNBI

De vereniging Landelijk Netwerk Biseksualiteit (LNBI) is de enige Nederlandse vereniging voor biseksuelen. Postbus 75087, 1070 AB Amsterdam. lnbi@lnbi.nl.
www.lnbi.demon.nl

Internationaal

The Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender and Questioning Information Web Pages (Verenigde Staten)
www.sws.soton.ac.uk/gay-youth-suicide/20-sexual-minority-subjects.htm

Internet

Speciaal rond onderwijs

Nederlands

Gay-and-school.nl
(Portal over homoseksualiteit van het APS)
www.gay-and-school.nl

Tolerante Scholen Net
(Uitgebreide site over homoseksualiteit en het onderwijs in Nederland, ook over multicultureel beleid en vrouwenemancipatie.)
www.tolerantescholen.net

Internationaal
LGBT-education network
(informatiesite en netwerk voor voorlichters, trainers en docenten, start vanaf zomer 2005)
www.lgbt-education.info

Gay, Lesbian and Straight Education Network
(Verenigde Staten, ondersteuning voor groepen homo en lesbische leerlingen die op school een homogroep willen opzetten)
www.glsen.org/templates/index.html

School's Out!
(Lesbische/homo docentensite in Engeland.)
www.schools-out.org.uk/

GLEE
(Europees project waar docenten een cursus kunnen volgen rond homoseksualiteit op school en daarna kunnen deelnemen aan een, besloten, uitwisselingswebsite.)
www.gee oulu.fi

Enabling Safety for Lesbigay Teachers (Europees project om arbeidsomstandigheden van homo's te verbeteren. In Nederland uitsluitend gericht op onderwijspersoneel.)

<http://www.lesbigayteachers.nl>

Niet speciaal over onderwijs, maar wel over homoseksualiteit

Nederlands

Gay & Lesbian Switchboard
www.switchboard.nl

COC

(belangenbehartiging, opvang)
www.coc.nl

Schorerstichting

(gezondheid, welzijn)
www.schorer.nl

Stichting Yoesuf

(islam en homoseksualiteit)
www.yoesuf.nl

Landelijk Netwerk Biseksualiteit

www.lnbi.nl

Living History

(Transculturele hulpverlening rond homoseksualiteit.)
www.livinghistory.myweb.nl

IHLIA

(Internationaal Homo- en Lesbisch Informatiecentrum en -Archief)
www.homodok-laa.nl

Internationaal

www.comingoutstories.com

IGLHRC

(International Gay and Lesbian Human Rights Commission)
www.iglhrc.org

Campagne van de Europese Commissie tegen discriminatie

www.stop-discrimination.info

Voor jongeren

Nederlands

Homo/lesbo jongerenblad Expresso
<http://www.expreszo.nl/>

Boekhandel Vrolijk: lijst met jeugdliteratuur over homoseksualiteit

<http://www.vrolijk.nu/boeken/jeugd.html>

www.femfusion.nl

www.outway.nl

www.pinkeltje.nl

www.comingout.nl

www.kamkrant.nl

www.zijaanzij.nl

www.comtigocontact.nl

www.kringen.nl

Portals

www.homo.pagina.nl

www.lesbisch.pagina.nl

II Meer lezen, zien of browsen

Praktische literatuur en materialen

Bruin, Karin de en Balkema, Mike (2e druk 2003) *Liever vrouwen*, Amsterdam, Schorerstichting (Theorie en praktijk van de lesbischspecifieke hulpverlening.)

Burgersdijk, Esmee en Klusman, Anne (1999) *Meidenboek*, Amsterdam, Schorerstichting (Ervaringen door en van meiden die op meiden vallen.)

COC Nederland (2003) *Potten en flikkers de klas uit... Hoe tolerant is jouw school?* Amsterdam, COC Nederland.

Dankmeijer, Peter (2002) *Een Vrolijke School. Tips voor een prettige sfeer rond homoseksualiteit op uw school*. Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2002), *Wanneer voelen homoseksuele leerlingen en docenten zich veilig?* In: handboek De Veilige School, B3080.

Dankmeijer, Peter (2003) *Is dit een tolerante school?* (poster). Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2003) *HOMO OK - de vraagmethode*. Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2003) *Vrolijke Scholen Test*, (folder, internettest: www.vrolijkescholentest.nl). Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Galesloot, Hansje *Rozehulpverlening.nl*, (Overzicht van vrijgevestigde homovriendelijke & homodeskundige hulpverleners.) www.rozehulpverlening.nl

Hemker, Mirjam; Hermans, Mariette (2003) *Lesbische seks, een praktisch handboek*, Amsterdam, Schorerstichting. (Overzichtelijk en volledig boek met allerlei tips en informatie over seks tussen vrouwen)

Hermans, Mariette; Vermeer, Veroon (2004) *100 vragen over homoseksualiteit*, Amsterdam, Schorerstichting. (Antwoorden op veelgestelde vragen over homoseksualiteit geardeerd met persoonlijke verhalen) www.allesovergay.nl

Inspectie van het onderwijs (2003) *Iedereen is anders*. Utrecht, Inspectie van het onderwijs (Te bestellen via APS afdeling VODA, Postbus 85475, 3508 AL Utrecht of via fax 030-285 6776 o.v.v. nr. 100.108. De brochure is ook te downloaden via http://www.onderwijsinspectie.nl/producten/rapporten/iedereen_is_anders.pdf

Kaka, Imad el; Kursun, Hatice (2002) *Mijn geloof en mijn geluk*, Amsterdam, Schorerstichting (Portretten van islamitische meiden en jongens over hun homoseksuele gevoelens.)

Schippers, Jan (1997) *Liever mannen*, Amsterdam, Schorerstichting (Theorie en praktijk van de homospecifieke hulpverlening.)

Een greep uit het foldermateriaal van de Schorerstichting:

Bodyguard, als je lijf je lief is. (Magazine over seksuele gezondheid)

En ze vrijen nog lang en gelukkig. (Folder over seks voor lesbische en biseksuele vrouwen.)

Jij en de jongens. (Folder in Nederlands en Arabisch over seks, liefde en vriendschap.)

Jongens onder elkaar. (Folder voor jongens in de coming out fase.)

Kaarten en posters coming in Jongeren (Wat past bij jou?)

Meiden onder elkaar (Folder voor meiden in de coming out fase)

Online informatie (subsites van de Schorerstichting):

www.homoseks.nl

www.allesovergay.nl

www.rozehulpverlening.nl

Folders en boeken van de Schorerstichting zijn te bestellen via helpdesk@schorernet.nl of telefonisch 020-6624206 (werkdagen van 10.00-16.00 uur)

Ander lesmateriaal

Burger Inn (VMBO: video en handleiding). Verkrijgbaar bij Forum, bestelnummer 997.3110 (zie adressen).

Lang leve de Liefde (VO, video en methodiek voor seksuele ontwikkeling. Er is een keuzemodule over homoseksualiteit). Verkrijgbaar bij Soa Aids Nederland (zie adressen)

Leefvormen (Basisonderwijs: drie lessenseries en bijbehorende bundel met achtergrondartikelen) Verkrijgbaar bij Empowerment Lifestyle Services (zie adressen).

Video/dvd en romans

The Celluloid Closet (Documentaire over homoseksualiteit in Hollywood-films.)

Er zijn diverse speelfilms met een lesbisch en/of homoseksueel thema. Voor een overzicht en voor recente (jeugd)literatuur rond homoseksualiteit: zie

Boekhandel Vrolijk: www.vrolijk.nu

Of Savannah Bay www.savannahbay.nl

Achtergrondliteratuur

Van den Akker, Annet (1996) *Een hoorn des overvloeds zonder exotische vruchten*.
Utrecht GGD Utrecht.

Bink, Mark (2002) *Homo O.K.? Leeronderzoek Cool Places; jeugdculturen in de stad*.
Scriptie Universiteit van Amsterdam, faculteit sociologie.

Bos, Henny; Sandfort, Theo (1998) *Seksuele voorkeur en werk: een vergelijking tussen homo- en heteroseksuele personen*. Zoetermeer, ABVAKABO.

Brugman, Emily, Hans Goedhart, Ton Vogels en Gertjan van Zessen, (1995) *Jeugd en seks*.
Utrecht, SWP.

Dankmeijer, Peter (1994a) *Vies niet, homo wel, ervaringen van homo- en lesbische docenten*.
Utrecht, Interfacultaire Werkgroep Homostudies.

Dankmeijer, Peter (1994c) 'Gay and lesbian education in Dutch schools'.
In: Promotion & Education, Vol.I, No.4.

Dankmeijer, Peter (1997) 'Ongezonde Twijfels'. *Werkdocument voor de expert meeting over psychosociale gezondheid en welzijn van homo- en lesbische scholieren door de Schorerstichting en het NIGZ*. Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2000) *Diversiteit en verschillen in leefwijzen in het primair onderwijs*.
Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2000) *Effectief homobeleid voor het onderwijs. 25 concrete suggesties*.
Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2001) 'Amsterdamse reflectie op lesbische en homo-emancipatie in het onderwijs'.
Werkdocument expert meeting 22 november 2001. Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Dankmeijer, Peter (2002), 'Lesbian and Gay Emancipation in Dutch Schools'. In: Jukka Lehtonen (ed.), *Sexual and gender Minorities at Work*. Stakes - The National Development Centre for Welfare and Health in Finland, August 2002.

Dercksen (1992) *Vertrouwenpersonen en homoseksualiteit in arbeidssituaties*. Den Haag, VUGA.

Derriks, M en E. de Kat (1999) *Mij maakt het niets uit*. Amsterdam, SCO/Kohnstamm Instituut.

Fekkes, Ellen, René Huitema en Anca Pauwels (2003) *Een regenboog van kansen. Vergroten van tolerantie ten opzichte van homo- en biseksualiteit*. Van APS/Amerongen, Utrecht.

Graaf, H., B. van de Meerendonk, P.Vennix en I. Vanwesenbeeck (2003) *Beter voor de klas, beter voor de school. Werkbeleving en gezondheid van homo- en biseksuele mannen en vrouwen in het onderwijs*, Enabling Safety for Lesbige Teachers/RutgersNissoGroep, Dekkers, Utrecht (Volledige publicatie te verkrijgen bij RutgersNissoGroep, samenvatting bij COC Nederland.)

Jong, Tim de (1999) *Man of vrouw, min of meer*. Gesprekken over een niet gangbare sekse,
Amsterdam, Schorerstichting

Kersten, Anne en Theo Sandfort (1994) *Lesbische en homoseksuele adolescenten in de schoolsituatie*.
Utrecht, Interfacultaire Werkgroep Homostudies.

Kersten, Anne (1991) 'Openheid op school. Enkele resultaten van een onderzoek'. In: Keilson-Lauritz, Van Kerkhof, Romeny, *Homoseksualiteit voor beginners*. Amsterdam, Schorerstichting.

Mooij, Ton (2001) *Veilige scholen en (pro)sociaal gedrag in het voortgezet onderwijs. Evaluatie van de campagne 'de veilige school'*. Nijmegen, ITS.

Nahas, Omar (2001) *Islam en homoseksualiteit*. Amsterdam/Utrecht, Uitgeverij Bulaaq/Stichting Yoesuf

Overbeek, Nique van en José Renkens (1998) *De heteroseksuele school*. Nijmegen,
Wetenschapswinkel Nijmegen.

Picavet, Charles (1999) *The political implications of deproblematizing by lesbian and gay teenagers*.
(scriptie), Nijmegen, Universiteit van Nijmegen.

Stukker, Pierre en Peter Dankmeijer (1995) *Handleiding voor de coördinatie van voorlichtingsgroepen over homoseksualiteit*. Amsterdam, Empowerment Lifestyle Services.

Tielman, Rob, Anne Kersten en Van der Ploeg (1990) *Homoseksualiteit in het onderwijs: de positie en ervaringen van lesbische vrouwen en homoseksuele mannen in het onderwijs*. Utrecht,
Interfacultaire Werkgroep Homostudies.

Vogels, Ton en Ron van der Vliet (1990) *Jeugd en seks*, Den Haag, SDU.

Vries, Jacomijn de (1998) *Verschillen Verkend*. Utrecht, Forum.

